

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Jakabházi Béla Botond
Felelősségvállalás az életért – egyéni és egyházszerkezeti tennivalók
a lelkesi kar egészségének megőrzése érdekében 219
- Pál János
Ellenálló, alkalmazkodó, kiszolgáló? Kiss Elek unitárius püspök
egyházkormányzása az állambiztonsági források
szemszögéből (1945–1971) 242

MŰHELY

- Kovács Sándor (közlő)
Mikó Imre köszöntőbeszéde Kiss Elek püspökké választásának
20. évfordulóján
..... 276
- Rezi Elek
Szakdolgozatok unitárius rendszeres teológiából az 1991–2021 közötti
időszakban 279

VARIA

- Andorkó Júlia Eszter – Kovács Sándor (közlő)
Gál Miklós följegyzései I. 287

KÖNYVSZEMLE

Máthé Dénes

KOVÁCS SÁNDOR, *Lapozgató. Az unitáriusok rövid története* (Budapest–
Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete –
Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2021), 283 oldal. 314

Kivonatok 321

TANULMÁNYOK

Jakabházi Béla Botond¹

Felelősségvállalás az életért – egyéni és egyházszerkezeti tennivalók a lelkeszi kar egészségének megőrzése érdekében

Az unitárius lelkész mint lelkigondozó hivatásának betöltésében, munkája végzése során elsősorban segíteni (támogatni, bátorítani, tanácsolni, vigasztalni stb.) szeretne. Híveivel egy olyan partnerséget kíván alkotni, amelyben a megfelelő szakmai tudást – teológiai és pszichológiai szempontból releváns információkat és módszereket – kiegészíti a személyes érintettség vállalása.² Ez utóbbit az evangéliumból is ismerjük, amely a jézusi tanítványság, a keresztyén életmód egyik feltétele: együtt sírni a sírókkal, együtt örülni az örülőkkel, a másik ember terheinek hordozása (pl. Róm 12,15 és Gal 6,2).

A segítőtve, lelkigondozóvá és különösképpen a lelkeszi jellegű lelkigondozóvá válás első számú feltétele nem az elméleti tanulás, a módszerek vagy a technikák elsajátítása, hanem az arra való hajlandóság, hogy térdre boruljunk az embernek a szenvedésben is megnyilvánuló feltétel nélküli méltósága előtt, és megengedjük magunknak, hogy ezek a tapasztalatok átalakítsák szívünket.³ Nem csupán ezért nehéz lelkesznek lenni, de a mások keresztyeinek ismerete, időnkénti hordozása nem banális, hétköznapi stresszforrást képez, egyének és

¹ JAKABHÁZI Béla Botond nyárádgálfalvi unitárius lelkész. Doktori címét a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Ökumenéi Doktori Iskolájában szerezte 2020-ban. Elérhetősége: jakabhazibelabotond@gmail.com.

² Michael KLESSMANN, *A klinikai lelkigondozás kézikönyve* (Debrecen: DRHE, 2002), 17–19.

³ Kathryn C. LARISEY, „The Wounded Healer: A Jungian Perspective”, C. G. Jung Society of Atlanta, 2012, <http://carljung.wpengine.com/wp-content/uploads/2020/08/fall12-wounded-healer.pdf>, letöltve: 2021. szeptember 8.

közösségek gondját és örömét méltósággal és szeretettel a „szívben forgatni” nehéz feladat.

A lelkeszi kar elsősorban lelki (és mentális) egészségének kérdése sürgető erővel akkor bukkan fel az egyházi érdeklődésben, amikor szélsőségesen negatív események rázzák meg közösségünket: gyilkosság és/vagy öngyilkosság, fizikai bántalmazás és verbális abúzus. Elvileg köztudott, hogy a bántó, lejárató vagy a nevetségessé tétel szándékával elejtett megjegyzések, pletykák és élcelődések is romboló hatással vannak az önmagát szeretetközösségként meghatározó egyházi közösségünkre, mégis ezt a kérdést illetően számos negatív példát tudnánk felsorolni.

Az elmúlt két évtizedben némi előrelépés történt egyházunkban, ami a lelkeszek lelki egészségének megőrzését illeti (elsősorban a teológiai oktatás terén), összességében azonban sok dráma, tragédia, számos javaslat és kérés ellenére még mindig nincs pl. minden lelkeszt bevonó szupervíziós tevékenység, s a kollegiális kapcsolatokat formailag is a versengés helyett együttműködésre ösztönző ún. etikai kódex érvényesítése is kudarcot vallott. A mulasztások felelősségének kérdését azonban nem fogom taglalni, mert más a célom, és pedig javaslatyszerűen felvetni azokat a lehetőségeket egyházunk, közösségünk előtt, amelyeket (a 2020-ban meghirdetett egyházi felelősségvállalás éve után is) önmagunk, munkatársaink és egész egyházi közösségünk lelki egészsége érdekében hasznos volna gyakorlatba ültetni.

Jelen tanulmány a lelkeszek egészségével kapcsolatos, a *Keresztény Magvető*-ben megjelent tanulmányok sorozatának utolsó része. Az itt olvasható eredmények egy 2015-ös, egyházsintű felmérés összesítéséből származnak.⁴ Amikor az elmúlt években érdeklődésem a lelkeszek egészségi állapota, a jóllét és a kiégés kérdéskörének kutatására összpontosult, a munkám gyakorlati eredményét abban véltem látni, remélni, hogy a lelkeszek és egyházi alkalmazottak munkakörülményeinek jobbítására segédeszközt bocsássak rendelkezésre. Az intézményi támogatottság fokozására is konkrét javaslatokat teszek. És amennyiben hasznos támpontokat szolgáltathat ez a tanulmány ahhoz, hogy akár egyéni, akár intézményi szinten emberségesen és hatékonyan támogassuk a lelkeszek munkáját, a megírása érdekében tett erőfeszitésem nem volt hiábavaló.

A lelkeszi szerep az elmúlt harminc évben gyökeresen megváltozott, a népnevelő, nemzeti identitást őrző egyházi embert egyre inkább a lelkipáter, ta-

⁴ JAKABHÁZI Béla Botond, „A lelkeszek egészségének összetevői és veszélyeztetettsége a helper-szindróma, viszontáttétel és a kiégés által”, Ökumené Doktori Iskola, BBTE, Kolozsvár, 2020 (doktori disszertáció).

nácsadó, az emberi drámák és tragédiák között jelen levő kísérő váltja fel: az isteni szeretetet, megbocsátást és elfogadást modellező lelkész,⁵ az az ember, aki hivatását emberségesen és tiszta szívvel tudja végezni.

A 2015-ös vizsgálat eredményeinek összefoglalása és értelmezése

A 2015 májusában végzett kérdőíves felmérés célja az unitárius lelkészek fizikai és lelki egészségi állapotának megismerése volt. Az itt közölt eredményeket és javaslatokat a két előző tanulmány ismeretében érdemes olvasni.⁶

A kérdőíveket a lelkészek az összevont lelkészi értekezletek alkalmával töltötték ki. A megfelelő kitöltési részletek és felmerülő kérdések megbeszélése után a válaszadóknak 45 perc állt rendelkezésre kitölteni adataikkal a kérdőíveket. A vizsgálatban részt vevő személyek száma 82. Az volt az ambiciózus cél, hogy az unitárius egyházban működő összes lelkész részt vegyen a vizsgálatban. A vizsgálati populációban így segédlelkészek, lelkészi munkát végző gyakorló teológusok, rendes lelkészek, kórházlelkészek, tanárként működő, de lelkészi oklevéllel rendelkező, lelkészi szolgálatot is végző személyek kerültek be.

Eredetileg 135 kérdőívet osztottam ki, azaz a teljes unitárius lelkészi kar mintegy 95%-ának. Ebből összesen 96 kérdőív érkezett vissza. A 96 kérdőívből 14 nem volt megfelelően kitöltve, ezért ezek nem kerültek be a vizsgálatba további feldolgozás végett.

A kapott eredmények alapján összeállítható a prototipikus unitárius lelkész profilja, vagy ha úgy tetszik, robotképe, amely elnagyolt, általános kép, s amelyet a későbbiekben árnyalni és pontosítani fogunk. Ezek szerint (2015 májusában) az unitárius lelkész:

- 43 éves, kétgyerekes, házas férfi;
- falun él (de gyülekezete mindenképpen falusi gyülekezet);
- lelkészi pályán lévő tapasztalata (régiség) 10 és 20 év közötti;
- a lelkészség mellett végez más tevékenységet is (ez felöllelhet hivatalos másodállástól állattenyésztésig bármilyen munkát, amely anyagi hasznot hoz);
- az általa szolgált gyülekezet mérete 200 és 400 lélek közötti;
- a pályaelhagyás gondolata nem gyakran, de néha felmerül benne;

⁵ JAKABHÁZI Béla Botond, „A lelkész egészségének összetevői és lelkigondozói hivatásának veszélyeztetettsége a viszontáttétel jelensége által”, *Keresztény Magvető* 121., 1. sz. (2015): 41.

⁶ JAKABHÁZI, „A lelkész egészségének összetevői...”: 40–56.; és UŐ, „A lelkészek és a helper-szindróma”, *Keresztény Magvető* 121., 2. sz. (2015): 225–242.

- bérezésével (lelkészi fizetés) nem elégedett;
- anyagi helyzetét megfelelőnek tartja (ez a fenti adattal összeegyeztethető, ha arra gondolunk, hogy végez más, anyagi haszonnal járó tevékenységet a lelkészség mellett);
 - általános egészségi állapotát kielégítőnek vagy nagyon jónak tartja, és úgy gondolja, hogy nagyon sokat tehet egészségéért (ez fontos a kontrollérzet szempontjából);
 - naponta a köztudatban megfelelőnek tartott kétliternyi folyadéknál kevesebbet iszik;
 - naponta egyszer eszik: gyümölcsöt, zöldséget, valamilyen tejterméket;
 - naponta eszik fehér kenyeret, és csak ritkán barnát vagy teljes kiőrlésűt;
 - havonta egyszer fogyaszt: szénsavas, cukrozott üdítőket, chipset és édességet, illetve halat vagy halkészítményt;
 - gyorsétkezdében évente egyszer étkezik;
 - hetente kétszer eszik baromfihúst, illetve valamilyen főzeléket;
 - hetente egyszer fogyaszt olajos magokat;
 - három-négy naponta eszik egy tojást;
 - leggyakoribb egészségügyi panaszai: allergiák, migrén és fejfájások, magas vérnyomás és szorongás/depresszió;
 - az elmúlt fél évben járt a háziorvosnál;
 - átlag heti négy alkalommal végez testmozgást;
 - az unitárius átlaglelkész nem dohányzik (a megkérdezettek kétharmada egyáltalán nem dohányzik, egyharmada dohányos);
 - passzív dohányzó (hetente több alkalommal van dohányfüstös környezetben);
 - átlagosan hetente három alkalommal fogyaszt italt, összesen: kb. 1 dl töménytet, 2-3 dl bort és több mint 3 dl sört (nem tudjuk, hogy pontosan mennyi sört);
 - úgy gondolja, hogy nem tesz eleget egészsége érdekében;
 - jól alszik, és kipihenten ébred, csak ritkán nem alszik eleget;
 - személyes problémáit elsősorban a családjával osztja meg, aztán a barátokkal, aztán segítő szakemberrel;
 - szakmai problémáit elsősorban a munkatársakkal beszéli meg, aztán a családdal;
 - vitaminkészítményeket csak alkalmanként szed;
 - a megkérdezettek szinte egynegyede (22%) szed valamilyen gyógyszert;
 - az átlaglelkész enyhén túlsúlyos;
 - lelki egészsége megfelelő (általában enyhe veszélyeztetettség jellemző);

- az étellel való elégedettsége kicsit magasabb, mint az átlagembereknek;
- a depressziót illetően az eredmények alapján csupán enyhe jelek mutatkoznak, nem veszélyeztetett;
- kiégéskockázata alacsony (fontos megjegyezni, hogy a pályakezdő lelkészek kiégéskockázata jelentősen magasabb az átlagnál).

A személyi adatok alapján kirajzolódó kép

Életkor és régiség

Az aktív lelkészek átlagéletkora 43 év. Ha figyelembe vesszük, hogy a nyugdíjba vonulás 65 éves korban történik (kevés kivétellel két év hosszabbítás után 67 éves korban), és a legtöbb leendő lelkész 18 éves kora előtt nem kezdi meg tanulmányait, gyakorlatilag 23-25 évesen kezdik az előreláthatóan negyven évre terjedő lelkészi pályájukat. A vizsgálatból kiderül, hogy régiség szempontjából a legtöbb lelkész pályája közepén (pontosabban az elejének a végén) tart: a lelkészek szinte kétharmada (63%) kevesebb, mint húsz év régiséggel rendelkezik.

Nem

A lelkészi kar csupán egyötöde nő, amely egyrészt a hagyományos numerus clausus néven ismert diszkriminatív teológiai oktatásba való felvételi eljárásnak tulajdonítható. Az utóbbi évtizedben azonban a gyakorlat azt mutatja, hogy egyre több női lelkészjelölt tanul, és voltak, vannak évfolyamok, amelyeken csak női diákok tanulnak az unitárius fakultáson.

Lakhely és gyülekezet

A lelkészek lakhelye elvileg a gyülekezet helyétől függ (azért elvileg, mert vannak lelkészek, akik városról „ingáznak” vidéki gyülekezetükbe). A lelkészek több mint kétharmada (71%) nem városi gyülekezetben végez szolgálatot, és elvileg a parókián lakik. Ez jól mutatja azt, hogy a gyülekezetek túlnyomó része rurális, és 68%-uk kis gyülekezet (400 lélek alatt) – ami összefügg a rurális jelleggel.

Család és gyermekek

A vizsgálatban résztvevők között nem volt özvegy, csupán két lelkész volt egyedülálló, három elvált és egy külön él házastársától, egy élt élettársi kapcsolatban. Úgy gondolom, hogy mindenképp pozitív eredmény az, hogy csupán keve-

sebb mint 4% százaléka elvált.⁷ Ez összefügghet a lelkészi kar korával (a válások nagy része 40 év fölött történik) és a rurális jelleggel – a kisebb településeken a válások aránya alacsonyabb (a romániai és a magyarországi⁸ kimutatások alapján is).

Ugyancsak jó hír, hogy az egygyermekes országos átlaghoz képest családonként átlagosan két gyermeket vállal a lelkész.

Hivatás és munka

A fluktuáció a lelkészségben rendkívül alacsony, és ebben a vizsgálatban is a megkérdezettek közül egyetlen lelkész foglalkozott komolyan a pályaelhagyás gondolatával, 37%-ukban fel sem merült a kérdés. Ugyanakkor a lelkészek túlnyomó része (77,5%) a lelkészség mellett végez más, anyagi haszonnal járó tevékenységet (ez állattartástól hivatalos másodállásig bármit magába foglalhat). Ezzel is magyarázható az, hogy bár a lelkészi fizetéssel nem elégedett a megkérdezettek túlnyomó többsége (67%), az anyagi helyzetükkel mégis jobbra elégedettek (80%). Szerintem a lelkészi fizetéssel való elégedetlenség nem csupán azért jellemző, mert az utóbbi évtizedekben a tanári fizetésekhez viszonyítva a lelkészek fizetése gyengébbé vált, hanem a fizetési rendszer kiegyensúlyozatlanságából is fakad, ugyanis hasonló képesítésű, hasonló régiséggel rendelkező lelkészek között olykor jelentős különbségek vannak bérezés szempontjából – az általuk szolgált gyülekezet méretéből kifolyólag. S mint láthattuk, a legtöbb lelkész kis gyülekezetben szolgál, tehát fizetésük is jelentősen kisebb, mint a kis csoportot alkotó nagy gyülekezetben szolgáló társaiknak.

Logikus és várt eredmény az, hogy a fiatalabb lelkészek kisebb gyülekezetekben szolgálnak, míg az idősebb társaik nagyobb gyülekezetekben. A helyzetet ismerve ugyancsak várt, de nem feltétlenül pozitív jellegű eredmény az, hogy a női lelkészek a kis és nagyon kis gyülekezetekben szolgálnak. Ennek okát társadalmi és kulturális jellegzetességekben látom – mivel még mindig tudni gyülekezetekről, amelyekben nem is akarnak hallani női lelkészekről, viszont ez a men-

⁷ A román statisztikai hivatal, az Institutul Național de Statistică adatai alapján a hivatalos házasságkötések és válások aránya 2017-ben 4,6 az 1-hez, azaz a házasságok több mint 21%-a válással végződik. Lásd „Evenimente demografice în anul 2017”, Institutul Național de Statistică, http://www.insse.ro/cmc/sites/default/files/field/publicatii/evenimente_demografice_in_anul_2017.pdf, letöltve: 2021. szeptember 8.

⁸ „A válások demográfiai jellemzői”, Központi Statisztikai Hivatal, Statisztikai Tükör (2019. március 28.), <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/valas17.pdf>, letöltve: 2021. szeptember 8.

talitás sokat változott –, és abban, hogy a női lelkészek jobbra fiatalok, pályájuk első felében vannak.

Az egészségi állapot jellemzői

Meglepően pozitív eredmény az, hogy a lelkészek 97%-a elégedett egészségi állapotával: kielégítőnek (46%), jónak (szinte 38%) vagy nagyon jónak (13%) tartva azt. Ezzel összefügg az, hogy szinte 93%-uk saját egészségük „kovácsának” tekinti magát, azaz úgy tartja, hogy sokat vagy nagyon sokat tehet a jó egészségi állapotáért. Ez a kontrolléret az egészséges életvitel egyik fontos komponense, ugyanis aki úgy tartja, hogy sokat tehet azért, hogy megőrizze egészségét, vagy elérje a kissé homályos értelmű és szubjektív „optimális egészségi állapot”-ot, az tenni is fog ennek érdekében.

Életvitel és étkezés

A napi folyadékbevitelt tekintve az eredmények aggasztó képet mutatnak. Köztudott, hogy a nem megfelelő folyadékbevitel számos problémát okozhat, ezt a testi és kognitív funkciók, hangulat stb. sínyli meg. Növekedik a betegségek kockázata, kiszárad a bőr és az anyagcsere-folyamatok megnehezülnek, a kevés folyadékbevitel székrekedéssel és vesekő képződésével járhat – többek között. A lelkészek szinte 60%-a nem fogyaszt elegendő mennyiségű folyadékot naponta.

A napi étkezések gyakoriságát illetően a leggyakoribb a napi legalább háromszori étkezés (58%). Ezt illetően a köztudatban „normálisnak” tartott napi háromszori étkezés elsősorban étkezési kultúránk előírásaiból fakad, nincs okunk azt gondolni, hogy a napi kétszeri étkezés „egésztelen lenne” (a lelkészek egyharmada étkezik kétszer naponta). Fontosabb az, hogy mekkora az étkezések kalóriaértéke (ezt ebben a vizsgálatban nem volt módunkban mérni).

A lelkészek távolról sem esznek elegendő friss zöldséget, de gyümölcsöt sem (magasabb cukortartalmára való tekintettel a gyümölcsöt is mértékkel kell fogyasztani), csupán 23%-uk fogyaszt naponta többször zöldséget és gyümölcsöt.

A kenyér a „mindennapi kenyér” értelmében is alapélelem térségünkben. Míg a teljes kiőrlésű, teljes tápértékű lisztből sült kenyér egyre nagyobb teret nyer, a lelkészek mintegy háromnegyede napi rendszerességgel fehér kenyeret fogyaszt, amelynek tápértéke jelentősen gyengébb, mint barna és teljes kiőrlésű társaié.

A tejtermék fogyasztásának egészségre gyakorolt hatása vitatott, ugyanis a 20. század közepétől a tej jótékony csonterősítő hatása, amelyet a tejfeldolgozó ipar reklámozott, kétségessé vált: bizonyos zöldségek jelentősebb mennyiségű és könnyen felszívódó kalciumot tartalmaznak, pl. kelkáposzta, csicseriborsó, de bi-

zonyos halhús is, pl. lazac és szardínia). Mindenesetre alapvető, könnyen elérhető és olcsó fehérje és zsírforrás a tej és tejtermékek, a lelkészi karban a leggyakoribb a napi (38%) és heti legalább két alkalommal (szinte 31%) való fogyasztása.

A szénsavas és cukros üdítők, de ezen kívül a természetes gyümölcslevek is (mivel a rost hiányzik belőlük, és nagyobb mennyiségben fogyaszthatóak) egyre rosszabb sajtónak „örülhetnek”, joggal. Nem csupán az elhízás, hanem az ezzel kapcsolatos rákos megbetegedések kockázata is valószínűleg a fokozott cukros, szénsavas üdítők fogyasztásának rovására írható. Ezt egy friss, 2019 júliusában publikált vizsgálati eredmény támasztja alá.⁹ A lelkészi kart illetően az eredmények jók, ugyanis a résztvevők kevesebb mint 4%-a fogyaszt napi rendszerességgel ilyen üdítőket, míg szinte egynegyede (23,7%) soha, és több mint 37%-a csupán havi rendszerességgel.

Az egészségtelen táplálékot illetően (fast food, zsíros és cukros ételek, pl. chips és édességek) az eredmények azt mutatják, hogy alkalmanként fogyasztják azokat a lelkészek, egészségkárosító hatásuk így feltételezhetően nagyon korlátozott.

A baromfihús, főzelékek, tojás fogyasztására vonatkozó eredményeket most nem találok relevánsnak, annál inkább az olajos magvak (pl. dió, tökmag, napraforgómag, lenmag, mandula) csekély fogyasztását emelném ki, ugyanis ezek jótékony hatással vannak a szívre és az érrendszerre, valamint csökkentik a gyulladást, és a kettes típusú cukorbetegség kialakulásának kockázatát, magas magnéziumtartalmuk miatt a stressz ellen is fontos lenne mértékkel, de szinte napi gyakorisággal fogyasztani. A lelkészek csupán 40%-a fogyaszt hetente legalább kétszer olajos magvakat, míg 60%-uk legtöbbször hetente egy alkalommal. Az olajos magvak esetében is a rendszeres, mértékkel való fogyasztás ajánlott.

Lesújtóak a hal és halkészítmények fogyasztásának adatai. Mára már köztudott, de pl. az American Heart Association¹⁰ szerint is legalább heti két alkalommal kell halat enni. A lelkészek több mint fele azonban csak havonta fogyaszt halat vagy halkészítményeket.

Összegezve, az étkezési szokásokra vonatkozó adatok összevetése során kiderült, hogy a szubjektíven megítélt egészségi állapot és a folyadékbevitel között

⁹ Eloi CHAZELAS, Bernard SROUR, Elisa DESMETZ és tsai, „Sugary drink consumption and risk of cancer: results from NutriNet-Santé prospective cohort”, *The BMJ* (2019. július 10.), <https://www.bmj.com/content/366/bmj.l2408>, letöltve: 2021. szeptember 8.

¹⁰ „Fish and Omega-3 Fatty Acids”, American Heart Association, <https://www.heart.org/en/healthy-living/healthy-eating/eat-smart/fats/fish-and-omega-3-fatty-acids>, letöltve: 2021. szeptember 8.

jelentős együttjárás van: akik elegendő, minimum napi két liter folyadékot fogyasztanak, jobb egészségnek örvendenek, mint azon társaik, akik ennél kevesebbet fogyasztanak. Hasonlóan jelentős együttjárást találunk a barnakenyér, főzelékek és olajos magvak fogyasztása esetében is.

Az étrend-kiegészítőknek számító vitaminok fogyasztását nem találom mérvadónak, gyakorlati hasznuk nem egyértelmű és állandóan vitatott. Más a helyzet a gyógyszerek fogyasztásával, az aktív hatóanyagot tartalmazó készítmények fogyasztása valamilyen krónikus vagy akut betegségre utal. A lelkészek több mint egynegyede szed valamilyen gyógyszert, míg szinte 80%-uk nem.

Egészségi állapot és az ezzel kapcsolatos magatartás

A felmérésből pontos képet kapunk arról, hogy milyen betegségek, panaszok a leggyakoribbak a lelkészek körében: allergiák (15 személy) és migrén vagy gyakori fejfájás (15 személy), magas vérnyomás (11 személy), szorongás/depresszió (10 személy). A legritkább megbetegedés vagy panasz a gyomor- és bélrendszeri problémák (1 személy). Ami a család- és szakorvoshoz való fordulást illeti, a lelkészek 56%-a járt az utóbbi fél évben családorvosnál, 41%-a fogorvosnál.

A rendszeres testmozgást illetően az adatok azt jelzik, hogy a lelkészek egyharmada nem végez rendszeres testmozgást, ami viszont elengedhetetlen fontosságú az egészség megőrzése szempontjából. A lelkészek mintegy 70%-a viszont végez rendszeres testmozgást, és ebben a csoportban a lelkészek majdnem 80%-a legalább heti háromszor). Ez nem feltétlenül vonatkozik megerőltető sportra, lehet hosszabb séta, lassú kocogás vagy biciklizés is. A lelkészek 57%-a úgy tartja, hogy tehetne többet egészsége érdekében, mint amennyit jelenleg tesz.

Az egészségre kis mennyiségben is káros dohányzásra vonatkozó adatok szerint a lelkészek kétharmada (64%) nem dohányzik, míg egynegyede (szinte 25%) napi rendszerességgel dohányzik, és ezek közül 42%-uk naponta átlagosan egy csomag cigarettát fogyaszt. A dohányosok és a nemdohányzók aránya a lelkészek körében hasonló a romániai átlaghoz (25% és 30% között ingadozik).¹¹ Ha ezek az adatok aggasztóak, akkor a passzív dohányzásra vonatkozó eredmények elkeserítőek: a lelkészek 62%-a hetente legalább 2-3 alkalommal dohányfüstös környezetben tartózkodik.

Az alkoholfogyasztásra vonatkozó adatok alapján megállapítható, hogy a lelkészek heti rendszerességgel fogyasztanak alkoholt, de mind mennyiségében,

¹¹ Részletesebb adatok a romániai helyzetről elérhetően itt: <https://stopfumat.eu/date-epidemiologica/>, letöltve: 2021. szeptember 8.

mind gyakoriságában az eredmények mérsékelt alkoholfogyasztásra utalnak, csupán tizenegy lelkész ivott heti négy alkalomnál többször, és három válaszadó fogyasztott napi rendszerességgel alkoholt.

Az alvásra vonatkozó adatok szerint a lelkészek általában jól alszanak és kikapienten ébrednek, de 7%-uk mindig fáradtan ébred, ami aggasztó az egészségükre nézve.

Támogatás keresése

A szakmai és személyes problémákkal való megküzdés egyik alapkövetelménye az, hogy a lelkész segítséget kér, nem egyedül, magára utalva akarja megoldani a különböző, személyes vagy szakmai életében felmerülő nehézségeket. A lelkészek 80%-a személyes problémáit a családdal, családban beszéli meg (mert vélhetően a személyes gondjainak jelentős része a családjával kapcsolatos, illetve a családját ha direkt módon nem is, indirekt módon mindenképpen érinti). A család mellett a lelkészek 37%-a a barátokhoz (is) fordul segítségért, több mint egynegyedük pedig segítő szakemberhez is fordul. Ez az utóbbi eredmény pozitív meglepetés számomra, jelzi, hogy a lelkészek igénylik és élnek a szaksegítség lehetőségével (több mint 26%). A szakmai gondokkal meglepő módon csupán kevesebb mint 16%-uk fordul segítő szakemberhez. Első opció a munkatársakhoz való fordulás (szinte 60%), második a család (több mint 52%).

Testtömeg

A testtömeg-index (BMI) könnyen kiszámítható, széles körben használt eszköz, bár megvannak a korlátai. Egészen pontos és megbízhatóbb adatot szolgáltatott volna még a derék-has átmerőjének a számítása is, erre viszont, nyilvánvaló okok miatt, nem volt lehetőség.

Az eredmények szerint a lelkészek alig 27%-ának testtömege esik a normálisnak tekintett intervallumba, míg szinte fele (49%) túlsúlyos, és több mint 23%-a veszélyesen elhízott (általában a túlsúlyosság és elhízottság elsősorban az egészségtelen étkezésnek, másodsorban a mozgáshiánynak tulajdonítható). Ezek az arányok magyarázhatóak a lelkészi munka jellegével, egyszerűen azonban arról van szó, hogy több kalóriát fogyasztanak, mint amennyit elégetnek. Ez az eredmény aggasztó, viszont árnyalja az a tény, hogy a lelkészek tudatában vannak ennek a problémának: a szubjektíven megítélt testtömegük közel áll az objektív mutatóhoz (BMI) – némi torzítással, melyre ki fogunk térni. Mindenesetre a lelkészek 35%-a szerint a testsúlyuk megfelelő, 60%-uk túlsúlyosnak érzi magát. Nagyon túlsúlyosnak szinte 15% tartotta magát (a BMI szerinti elhízottság aránya 23%).

A szubjektív és objektív mutatók összevetése alapján kirajzolódik a következő kép:

– a magukat megfelelő testtömegűnek észlelt (29) lelkészek közül ennél kevesebben objektíven is megfelelő testtömegűek (22), ami arra utal, hogy a lelkészek inkább alábecsülik testtömegüket;

– a magukat elhízottnak észlelt (12) lelkészek közül ennél többen objektíven is elhízottak (19), ami megerősíti azt a következtetést, hogy a lelkészek inkább alábecsülik testtömegüket;

– a magukat soványnak vagy nagyon soványnak tartó lelkészek (2) objektíven, a BMI-értékeik alapján a normális intervallumba tartoznak, tehát túlbecsülik „soványságukat”.

A pszichológiai kérdőívek alapján kirajzolódó kép

Lelki zavarok – a mentális működés csökkenése (GHQ-12¹²)

A lelkiállapot és életminőség mérésére szolgáló kérdőívekkel együttjárást mutató GHQ-12 a hangulati-érzelmi és magatartásbeli tünetek feltárásának alkalmas módszere.¹³

Az eredmények alapján (26,3 pontszám az átlag) a következtetés az, hogy a lelkészi kar átlaga a mentális működés csökkenését jelző alsó szinten (27 pont) helyezkedik el, és a legnagyobb gyakorisággal a 28, 29 és 30 pontot elérők szerepeltek – esetükben enyhe lelki zavart feltételezünk.

A lelkészeknek a mentális képességeik működési csökkenését komolyan kell venni, mivel – bár az átlag határértékhez közeli, a megkérdezettek közül 38 személy eredménye jó, 4 személy eredménye határérték, 39 lelkész esetében pedig az enyhétől a nagyon súlyosig terjedő lelki zavar tüneteit láthattuk.

¹² Tizenkét kérdéses lelki egészség-kérdőív (Short General Health Questionnaire). A kérdőív a lelki egészség zavarainak becslésére használt, önkitöltős papír-ceruza kérdőív. A széles körben használt, több mint 35 nyelvre lefordított kérdőív – amelyet David Goldberg dolgozott ki 1972-ben – megfelelő validitással és reliabilitással rendelkezik, és magas együttjárást mutat a lelki állapot és az életminőség mérésére szolgáló más skálákkal.

¹³ „Országos lakossági egészségfelmérés 2003. Jelentések”, Nemzeti Népegészségügyi Központ, megjelent: 2020. október 13., <https://www.nnk.gov.hu/attachments/article/852/LelkiegeszsegOLEF2003.pdf>, letöltve: 2021. szeptember 9. (Országos lakossági egészségfelmérés. Kutatási jelentés. Lelki egészség, szerk. ÖRKÉNYI Ágota, [Országos Epidemiológiai Központ, 2005], 7.)

Az élet értelme (BSCI-LM¹⁴)

Az eredmények meglepően pozitívak, és az élet, a munka, a mindennapok értelmébe vetett hit magas értéke arra utal, hogy a lelkészek nem tartják hiábavalónak hivatásuk végzését, életüket. A válaszok átlagértéke (13,4) – az elvileg maximális érték 16, a minimális pontszám 0 – és az a tény, hogy a legnagyobb gyakorisággal a magas pontszámok szerepelnek, arra enged következtetni, hogy a lelkészek túlnyomó többsége nagyon bízik életének értelmes voltában, ami a mindennapi stresszel való megküzdés egyik alappilléret képezi.

Jóllét (WBQ-5¹⁵)

Az általános jóllét, mint az egyéni életminőség megbízható előrejelzője, a lelkészek mentális egyensúlyállapotának mérőeszköze.

Az eredmények ezen a téren elég jók, a megkérdezettek közül csupán tizenegy lelkész eredményei aggasztóak, ebből öt lelkész pontszám-eredménye, ami az általános jóllétet illeti, nagyon negatív, azaz súlyosabb depressziós tünetekre, szorongásra és reménytelenségérzésre utal. A lelkészek viszont több mint 86%-ának jólléte megfelelő, a teljes populációban pedig több mint 18%-a a megkérdezett lelkészeknek nagyon magas szintű mentális egyensúlyállapotnak „örvendhet”.

A kiégés kockázata (MBI¹⁶)

A lelkészi kar kiégéskockázata a leggyakoribb eredményeket tekintve alacsony (54%), míg több mint 30% mérsékelten van kitéve a kiégés veszélyének. Azonban a megkérdezettek közül tizenkét lelkész esetében találtunk nagy kiégésveszélyt (szinte 15%-a a populációnak), tehát minden hatodik lelkészt ko-

¹⁴ A rövidített stressz- és megküzdés-kérdőív élet értelmességét mérő alszála (Life Meaning Subscale). A BSCI-LM célja, hogy felmérje, mennyire érzi a személy értelmesnek az életét. Aki életét, munkáját, mindennapi tevékenységét értelmesnek, valamilyen cél irányába tartónak tartja, az sokkal kevesebb belső feszültséggel viseli el az ezen tevékenységekkel járó vagy a belőlük következő nehézségeket, mint az, aki életét, feladatait, munkáját hiábavalónak tekinti, érzi.

¹⁵ Az Egészségügyi Világszervezet általános jóllétskála (WHO Well-Being Questionnaire vagy WBQ-5). Mivel a jóllét (well-being) az egyén életminőségének pozitív jelzőjeként szolgál, a stresszeli állapot negatív indikátoraként is értelmezhetjük. A WBQ-5 célja a konstruktum (jóllét) gyors és egyszerű mérése.

¹⁶ A Maslach-féle kiégéskérdőív (Maslach Burnout Inventory). A legszélesebb körben elterjedt kiégéskérdőív, amelyet a legmegbízhatóbbnak tartanak, Christina Maslach nevéhez fűződik. A kérdőív 22 tételt tartalmaz, amelyek három skálába szerveződnek: érzelmi kimerültség, deperszonalizáció és a teljesítmény vagy személyes hatékonyság csökkenése.

molyan veszélyezteti a kiégés. Az a tény, hogy a lelkészek 15%-a nagy mértékben veszélyeztetett (kimerülés, csökkent hatékonyság és érzelmileg távolságtartás tünetei), sürgetővé teszi a kérdés intézményi szintű kezelését. Az erdélyi helyzetkép összhangban van a nemzetközi vizsgálatok eredményeivel.

A stresszel való megküzdés hatékonysága (PIK¹⁷)

A pszichológiai immunkompetencia mesterei elvileg a segítő szakemberek, beleértve a lelkészi hivatást végzőket is. A pozitív gondolkodástól az empátia-készségen keresztül az érzelmi kontrollig és ingerlékenységátlátságig a kérdőív 16 skálája megbízhatóan méri azt, hogy – ebben az esetben a lelkész – milyen mértékben rendelkezik azokkal a képességekkel és készségekkel, amelyek segítségével a hivatásával és mindennapi életével járó pozitív és negatív stresszel meg tud küzdeni.

A lelkészek eredményeit a PIK átlageredményeihez viszonyítottuk, és a következtetés az, hogy a lelkészek eredményei közel állnak az átlagpopuláció eredményeihez, néhány pontosítással. A PIK standardhoz képest a lelkészek általában:

- kevésbé kitartóak, azaz konkrét külső akadályok esetén alacsonyabb a frusztrációtűrésük, mint az átlagnak;
- koherenciaérzésük magas (nem fordulnak el, hanem elfogadják a nehézségeket, kihívásnak tekintik azokat – ami nem feltétlenül jelenti azt, hogy kitartanak a megoldásban);
- pozitívabb a gondolkodásuk (optimisták és sikerorientáltak);
- társas mobilizálási képességük magas (képesek másokat vezetni és irányítani, el tudják érni azt, hogy mások támogassák őket céljaik elérésében).

Mentális zavarok, depresszió (BDI¹⁸)

Az eredmények szerint a lelkészek túlnyomó többsége esetében enyhén depressziós tünetek jelentkeznek (több mint 61%), míg egyharmada a megkérdende-

¹⁷ Pszichológiai immunkompetencia-kérdőív (Psychological Immune System Inventory). A magyar szakirodalomban PIK néven ismertté vált kérdőívet Oláh Attila fejlesztette ki 1997-ben, 80 tételt tartalmaz, és 16 alszálából áll. A kérdőív segítségével a személy pszichológiai immunrendszerének fejlettségét és hatékonyságát vizsgálhatjuk, azt, hogy milyen képességekkel rendelkezik a stresszel való megküzdésben.

¹⁸ Beck depresszió-kérdőívének rövidített változata (Beck Depression Inventory, BDI shortened version). A depresszió a krónikus stressz egyik leggyakoribb és igen súlyos következménye. A Beck-féle depresszióskála és annak rövidített változata e mentális zavar tüneteinek és azok súlyosságának felmérését teszi lehetővé.

zetteknek (szinte 33%) semmilyen depresszióra utaló tünettől nem rendelkezik. Ezek az eredmények nem meglepőek, tekintettel a lelkeszi hivatással járó, gyakran nagyon lehangoló és érzelmileg megterhelő helyzetekkel való szembesülésre (halálesetek, gyász, szegénység stb.). A megkérdezettek közül csupán három személy esetében találtunk súlyos depresszióra utaló eredményt (3,7%), míg két személy esetében közép súlyos depressziót jelzett a kérdőív eredménye.

Az elmélet és a vizsgálat egybevetéséből kirajzolódó kép

- A jó alvás, kipihenség együtt jár az alacsony kiégéskockázattal;
- a szubjektíven megítélt jobb egészségi állapot alacsony kiégéskockázatot feltételez;
- a házas lelkészek pozitívabb hangulati-érzelmi, magatartási, mentális egyensúlyi állapottal rendelkeznek, mint a nem házas lelkészek;
- az élet értelmességébe vetett hit a kor előrehaladtával növekedik (még akkor is, ha a kognitív disszonancia jelenségét figyelembe vesszük, az eredmény biztató a lelkeszi hivatásra nézve);
- a kisebb létszámú (de nem nagyon kicsi) gyülekezetekben szolgáló lelkészeknek az élet értelmességébe vetett hite és az étellel való elégedettségének foka magasabb, mint a nagy és a nagyon kicsi gyülekezetek lelkészeinek esetében.

Arra a fontos és meglepő következtetésre jutottunk, hogy a lelki egészség zavara és a fokozott depressziókockázat az élet értelmébe vetett hit nagyobb mértékével jár együtt – nem kizárt, hogy ez lelkeszi sajátosság. Ennek alaposabb vizsgálata egy jövőbeli kutatás tárgya lehetne.

A vizsgálat eredményei, mint láttuk, vegyesek, és elgondolkodtatóak: sürgetően ösztönzik az egyháznak intézményi, illetve a lelkeszi egyéni szinten történő megoldáskeresőt annak érdekében, hogy a lelkeszi kar tagjai lelki egyensúlyukat, egészségüket megőrizhessék és megerősíthessék. A konkrét javaslatokat a következőkben fogom megfogalmazni.

Javaslatok a gyakorlati alkalmazásra

Az elméleti ismeretek és a vizsgálat eredményei alapján egyrészt a lelkeszi hivatást végzők számára fogalmazom meg javaslataimat, másrészt olyan egyetemes vagy általános érvényű javaslatokat is leírok, amelyek nemcsak a lelkészek vagy más segítő foglalkozású személyek számára szolgálhatnak útmutatóként, hanem bárkinek javára válhatnak.

A kényszeres segítség elkerülése – intézményi szintű prevenció és kísérés

A segítőszindróma kezelése, a kényszeres segítőből jó, hitelesen emberséges segítővé alakítása egyéni, de intézményi erőfeszítést is feltételez.

A lelki egyensúly megbomlása, a saját szakmai határok nem ismerése a mindenáron segíteni akarás rögeszméje együtt jár a perfekcionizmussal, a „mindent vagy semmit” gondolkodásmóddal, a határtalan „szolgálatkészséggel”, amely kiégéshez, depresszióhoz, megromlott családi és baráti kapcsolatokhoz vezethet.

A kényszeres segítőből válhat jó segítő, ehhez viszont intézményi támaszra van szükség. Egyházi szinten ez a pszichológiai alkalmasságvizsgálatot feltételezi, elsősorban a lelkési pályára készülő teológiai hallgatók, de a pályakezdő lelkészek számára is. Szakemberek bevonásával, olyan mérőeszközök igénybevételel, mint amilyen pl. a MMPI-2 (Minnesota Multiphasic Personality Inventory), a MBTI (Myers-Briggs-típusindikátor). Egy ilyen tesztcsomag – változtatásokkal akár, de – tartalmazhatja mindazokat a kérdőíveket, amelyeket pl. az amerikai unitárius univerzalista lelkészjelöltek már több mint fél évszázada elvégeznek.¹⁹ Nagy segítséget jelenthet a lelkészjelölteknek, ha a saját személyiség típusukkal, temperamentumukkal tisztában vannak, ugyanis saját mentális állóképességük határait és teherbírásuk mértékére jobb rálátást nyerhetnek. Továbbá a gyógyulási és képzési folyamatban megkerülhetetlen a rendszeres csoportos és egyéni szupervízió, és az egyházi szinten szervezett különböző témájú lelkigyakorlatok. Intézményi szinten érdemes továbbá olyan mentorokat képezni, akik a nehézségekkel küzdő lelkészeknek reális segítséget tudnak nyújtani, olyan kollegákat, akik hasznos visszajelzést adnak, nem csupán alkalomadtán, hanem szervezett és szabályozott formában.

Az egyén felelőssége

A folytonos önismereti munka fontosságát nem lehet eléggé kihangsúlyozni. A hivatását tisztelő lelkésznek feladata a belső munka egyéni és csoportos formájában, amelyet nemcsak egyházi, hanem külső (független) szakember is segít. A pszichoterápia, spirituális coaching, lelkigyakorlatok segítenek abban, hogy a hivatással és szakmaisággal kapcsolatos realisztikus és diszfunkcionális attitűdök, a szakmai szerepre vonatkozó helyénvaló és torz elképzelések, a felvállalt és a rejtett indítékok felszínre kerüljenek. Erre különösképpen alkalmas a pszichodramacsoportban való részvétel, ahol alkalom adódik arra is, hogy a lel-

¹⁹ Molly HARROWER, „Psychological Tests in the Unitarian Universalist Ministry”, *Journal of Religion and Health* 2., 2. sz. (1963): 129–142.

kész védett közegben begyakorolhassa azokat az új viselkedési formákat, amelyek mindaddig elképzelhetetlenek voltak a kényszeres segítő számára: szegény és büntudat nélkül felvállalni a saját szükségleteket, a saját sérülékenységtől és gyengeségektől való irreális, túlzott félelmek helyett az ezekkel való fokozatos szembesülés.

A viszontátétel kezelése

Az alábbiakban megfogalmazott javaslatok, amelyek részben már a kényszeres vagy szindrómás segítés prevenciójában és kezelésében is jelen vannak, a legfontosabb módszereket tartalmazzák, amelyekkel a viszontátétel romboló hatását kiküszöbölhetjük.²⁰

Meggyőződésem, hogy gyors, szakszerű és átfogó módon való gyakorlatba ültetésük (egyrészt a teológiai képzésben, másrészt a lelkészi továbbképzés részeként) jelentős mértékben hozzájárul majd lelkésztársadalmunk lelki egészségének javításához:

1. kötelező csoportos és/vagy egyéni lelkészi szupervízió évenként legalább egyszer (az eddigi gyakorlat, amely szerint a szupervízió opcionális jellegű, azért elégtelen, mert megesisik, hogy éppen azok a lelkészek nem szeretnének elmenni ezekre az alkalmakra, akiknek a legnagyobb szükségük lenne rá), de lehetőség szerint fél évente;

2. intervízió vagy kollégákkal való konzultálás a problémás és nehézséget okozó lelkigondozói helyzetekről;

3. pszichoterápia – az egyéni terápiás munkát, amelyben egy külső, nem egyházi szakember objektív visszajelzést adhat a lelkésznek saját lelki működéséről stb., nem pótolhatja semmilyen, jó szándékkal tervezett egyéni introspekció vagy önvizsgálat sem;

4. a saját viszontátételes esetek szakszerű elemzése;

5. a fegyelmi eljárás részeként vagy attól függetlenül a lelkészekre vonatkozó egyházi szabályok részévé tenni a súlyos vétségek esetében a pszichiátriai vizsgálatra és esetleg kezelésre való felszólítást (olyan súlyos esetekben, mint a szexuális visszaélés, kontrollálatlan agresszió, dühkitörések, elviselhetetlen depresszió stb).

Összefoglalásképpen Hayes, Gelso és Hummel (2011) szerint a viszontátétel kezeléséhez a lelkigondozóknak, a lelkésznek a következő készségeket ajánlatos megerősíteni:

²⁰ *Clinical Handbook of Pastoral Counseling* 3., szerk. Robert J. Wick, Richard D. Parsons, Donald E. Capps (New York: Paulist Press, 2003), 327.

- saját belső folyamatokra való rálátás képessége (a saját érzések, attitűdök, szándékok, motiváció stb. tudatos monitorizálása);
- a saját személyiségvonások magas fokú integráltsága (a lelkigondozásban hasznos és káros hatással levő tulajdonságok, az ellentétes szándékok, indulatok, érzelmek tudatosítása – a kognitív disszonanciával járó feszültség tűrése);
- empátiakészség (hajlandó és képes a segítségre szoruló személlyel együtt érezni, az ő szükségleteire figyelni);
- a konceptualizálás képessége (attól függetlenül, hogy rendelkezik-e vagy sem pszichoterápiás végzettséggel, a lelkész képes az általa alkalmazott pszichológiai vagy lelkigondozói iskola elméleti keretében megfogalmazni a történeteket, érteni a saját és a híve/kliense szerepét a kettejük kapcsolatának alakulásában, és szakszerűen vezetni a gyógyítási folyamatot.²¹

A kiégés megelőzése és kezelése

A lelkési kiégés megelőzésében és kezelésében nagy segítségünkre vannak a pozitív pszichológia szempontjai, valamint a kiégés és a spiritualitás kapcsolatát vizsgáló felmérések következtetései.

Elsősorban a Seligman²² nevéhez fűződő pozitív pszichológia szakított a pszichológiát évtizedeken át uraló patológiaközpontúsággal, amely a deficitre, diszfunkcionalitásokra, kóros állapotokra összpontosított. Az érdekelte, hogy melyek azok a faktorok, amelyek segítik, erősítik az egészséges működésmódokat. A pozitív pszichológiának három pillérét nevezi meg: pozitív érzelmek, pozitív emberi vonások (pl. erősségek és erények), jól működő intézmények (pl. család, kormányzati szervek, társadalmi csoportosulások). Vannak tényezők, amelyek az élet kibontakozását szolgálják a nehézségek közepette is (reziliencia).

²¹ Jeffrey A. HAYES, Charles J. GELSO, Ann M. HUMMEL, „Managing counter-transference”, *Psychoterapy* 48., 1. sz. (2011): 88–97.; Gerald COREY, „Theory and Practice of Counseling and Psychotherapy”, 9. kiadás (Pacific Grove – Boston: Brooks/Cole – Cengage Learning, 2013), 78.

²² Seligman szerint a pozitív pszichológiának három fő pillére van: 1. pozitív érzések (önbizalom, remény, bizalom, optimizmus), 2. pozitív vonások (ezek olyan jellemvonások, amelyek aránylag stabilak és pozitív érzelmeket és elégtételt jelentenek – ilyen a szeretetre való képesség, bátorság, optimizmus), 3. pozitív intézmények (olyan intézmények, amelyek fenntartják az igazságszolgáltatást, célt szolgáltatnak az egyénnek, mint például a stabil és erős családi kötelékek fenntartása vagy a demokrácia értékrendje). Továbbá a pozitív pszichológia szerint az életminőség a pozitív és negatív érzelmek megfelelő arányából áll, ahol a pozitív érzelmi állapot nem azonos a negatív érzelmi állapot hiányával. (Martin E. P. SELIGMAN, CSIKSZENTMIHÁLYI Mihály, „Positive Psychology: An Introduction”, *American Psychologist* 55., 1. sz. (2000): 5–14.

Ami a segítőkét és lelkészeket illeti, a megfelelő működéshez elengedhetetlenül szükséges:

- a koherencia érzése (a munkának van célja és értelme)²³;
- a munka iránti elkötelezettség érzése;
- bevonódottság, hatékonyság érzése (az egyén érzi, hogy képes célokat kitűzni és megvalósítani);
- flow-érzés megtapasztalása – rövid ideig tartó csúcstapasztalás a munkavégzésben;
- az optimális kihívás megtalálása;
- ellenállóképesség – kudarcok esetén és stresszhelyzetekben megfelelő copingstratégiák használata, sérülés nélküli megküzdés.²⁴

A negatív érzelmi állapot beszűkíti a gondolkozást, csak az adott helyzet elkerülésére koncentrál, éppen ezért könnyen manipulálható, viszont a pozitív érzelmek növelik az ember aktivitási repertoárját, érdeklődését, nyitottságát. Erőforrást jelent az egyén számára a vallásos lelkület is, a lelkiség (spiritualitás), amely keresztény kontextusban a transzcendenssel való összetartozás érzését feltételezi – ez pozitív megküzdési irányultsággal és a kiegészítő kockázatának csökkenésével jár.²⁵ Ellenben a bensőséges lelkiség hiánya és az ún. „spirituális kiszáradtság” az egyik legfontosabb előrejelzője az érzelmi kimerülésnek. Az istenségbe vetett bizalom és pozitív beállítottság csökkenti a kiegészítőveszély kockázatát, mint ahogyan a szombatév (sabbatical) és a szabadság igénybevétele, wellnessprogramok, egészséges életmódot elősegítő összeállítások is.²⁶ Ezek fontosságát a kiegészítőprevencióban az empirikus vizsgálatok egyértelműen igazolták. Lewis és munkatársai²⁷ a lelkészek körében a munkával kapcsolatos pszichológó-

²³ Ennek fontosságát hangsúlyozza a szalutogenikus irányzat, amelynek fő képviselője Aaron ANTONOVSKY. Ld. Uő, „The salutogenic model as theory to guide health promotion”, *Health Promotion International* 11., 1. sz. (1996): 11–18.

²⁴ Elizabeth Ann JACKSON-JORDAN, Clergy Burnout and Resilience: A Review of the Literature, *Journal of Pastoral Care and Counseling* 67., 1.sz. (2013): 3.

²⁵ Jonathan GOLDEN, Ralph L. PIEDMONT, Joseph W. CIARROCCHI és Thomas RODGERSON, „Spirituality and burnout: An incremental validity study”, *Journal of Psychology and Theology* 32., 2. sz. (2004): 115–125.

²⁶ Diane J. CHANDLER, „Pastoral burnout and the impact of personal spiritual renewal, rest-taking, and support system practices”, *Pastoral Psychology* 58., 3. sz. (2009): 273–287.

²⁷ Christopher Alan LEWIS, Douglas W. TURTON, Leslie J. FRANCIS, „Clergy work-related psychological health, stress, and burnout: An introduction to this special issue of Mental Health, Religion and Culture”, *Mental Health, Religion & Culture* 10., 1. sz. (2007): 1–8.

giai (lelki-mentális) egészségi állapotot, a stressz és a kiégés mértékét vizsgálták. Továbbá hat empirikus vizsgálat eredményét tekintették át – ezeket a vizsgálatokat ausztrál, amerikai és angol lelkészek körében végezték el. A talált eredmények összevágának: a lelkészek, függetlenül attól, hogy hol élnek és milyen felekezethez tartoznak, ki vannak téve a kiégés veszélyének, ugyanis gyakran saját törekenységük és sérülékenységük áldozatává válnak. A kérdést azért érdemes helyi szinten is vizsgálni, hogy megfelelő támogató eszközöket és stratégiákat dolgozhassanak ki a különböző egyházak.

Miner²⁸ a korai kiégés jeleit vizsgálta hatvan ausztrál, protestáns teológiai intézetekben tanult, frissen végzett hallgató esetében, és tizenkét hónap elteltével ismét elvégezte ugyanazon személyekkel a vizsgálatot.²⁹ Miner úgy találta, hogy két személyiségjellemző és egy kognitív stílus jelentős mértékben előrejelezte az egy évvel későbbi mérésekben előforduló distresszt és kiégést:

- a neurotikusság előrejelezte az érzelmi kimerülést, depressziót és szorongást;
- az extravertió előrejelezte a személyes megvalósítás érzésének magas fokát;
- a nyitottság a meggyőződések megváltoztatására előrejelezte az érzelmi kimerülést és a deperszonalizációt.

Turton és Francis³⁰ 1278 anglikán lelkészt vizsgált, akik több mint öt évet szolgáltak már gyülekezetben. Maslach egy módosított változata mellett a kutatók 10 itemből álló, az imaéletre vonatkozó kérdőívet is kitöltettek a résztvevőkkel. Az eredmények azt mutatták, hogy az imádkozáshoz való pozitív hozzáállás alacsonyabb érzelmi kimerültségi szinttel járt együtt, ezen túl pedig alacsonyabb szintű deperszonalizációval, magasabb szintű személyiteljesítmény-érzéssel. Ezek az eredmények jelzik az ima jótékony pszichológiai hatását az egyén életminőségére nézve.

Sávai János eképpen foglalja össze a kiégést megelőző fontosabb, konkrét lépéseket:³¹

- az idő szorításának feloldása jobb időbeosztással;

²⁸ Maureen MINER, „Burnout in the first year of ministry: Personality and belief style as important predictors”, *Mental Health, Religion & Culture* 10., 1. sz. (2007): 17–29.

²⁹ Uő, „Changes in burnout over the first 12 months in ministry: Links with stress and orientation to ministry”, *Mental Health, Religion & Culture* 10., 1. sz. (2007): 9–16.

³⁰ Douglas W. TURTON és Leslie J. FRANCIS, „The relationship between attitude toward prayer and professional burnout among Anglican parochial clergy in England: Are praying clergy healthier clergy?” *Mental Health, Religion and Culture* 10., 1. sz. (2007): 61–74.

³¹ SÁVAI JÁNOS: *A lelkigondozás elmélete és gyakorlata* ([Szeged], [2007]), 25.

- a felelősség megosztása a munkaközösségben;
- reális célok kitűzése, ami lehetővé teszi a hatékonyság megítélését és a megfelelő visszajelzést;
- jobb munkakörülmények és autonómia biztosítása;
- kölcsönös támogatás és bátorítás – család, munkahely, önfejlesztés;
- megfelelő szakmai fejlődés lehetőségeinek megadása;
- a rekreációs idő kihasználása pihenéssel, kikapcsolódással;
- relaxációs technikák, rendszeres testgyakorlás bevezetése;
- a célok meghatározása és az idővel való helyes gazdálkodás – mert a célok meghatározásának sikertelensége kielégületlenséghez, elégedetlenséghez vezet;
- támogató társas kapcsolatok kialakítása a munkahelyen és azon kívül;
- határt szabni a munkahely és a privát szféra közt;
- a munka megváltoztatása – ha csökkentjük a felelősséget, a túlterhelést, a nem egyértelmű munkahelyzeteket és konfliktusokat;
- esetmegbeszélések, Bálint-csoport,³² rendszeres szupervízió, intervízió igénybevétele.

Amikor Rainer a lelkészekről azt kérdezte, hogy mi segített nekik abban, hogy elkerüljék a kiégés veszélyét, a kapott válaszokból összeállított néhány gyakorlati javaslatot tartalmazó listát a kiégés megelőzésére. A tizenkét javaslat jól mutatja, hogy a lelkészek kellő önismerettel, érzékenységgel és intelligenciával rendelkeznek ahhoz, hogy konkrét lépéseket tegyenek saját jóllétük, a kiégés elkerülése céljából.³³

1. Tölts több időt imádkozással és a Bibliában írottakon való elmélkedéssel!
2. Tisztázd önmagad számára a lelkészi szolgálat célját! A lelkészi szolgálat kezdő- és végpontja: az Isten szeretetéről szóló evangélium közlése magatartás és szavak révén is!
3. Ne hasonlítgasd magad másokhoz!
4. Alakíts ki és ápolj kapcsolatokat a gyülekezeten és az egyházon kívüli személyekkel is!

³² A Magyarországi Bálint Mihály Pszichoszomatikus Társaság által kínált csoportos terápia segítő szakmában dolgozóknak, ahol esetmegbeszélő, problémaorientált csoportokban dolgozhatnak a jelentkezők.

³³ Thom S. RAINER, „Twelve Ways Pastors Went from Burnout to Vision” (2013. május 27.), <https://archive.thomrainer.com/2013/05/twelve-ways-pastors-went-from-burnout-to-vision/>, letöltve: 2021. szeptember 8.

5. A pozitív dolgokra összpontosíts!
6. Szórákozz!
7. Szakítsd meg a kiüresedett és érzelmileg kimerítő kapcsolataidat!
8. Ragadj meg minden alkalmat a hála kifejezésére!
9. Folytass olyan tevékenységeket, amelyek feltöltenek!
10. Sportolj rendszeresen! Törekedj arra, hogy fitt légy!
11. Vállald fel a szolgálattal járó alázatot!
12. Imádkozz a közösségért, a gyülekezetedért!

Rainer továbbá a saját javaslatait fogalmazta meg, amelyek általunk is megszívlelendőek. Az alábbi felhívásokban foglalja össze a lelkeszi kiegészés megelőzésének főbb pontjait, a következőket javasolva.³⁴

1. Emlékeztess magad a hivatásodra! A lelkeszi pálya sok nehézséggel, kihívással jár. Sokszor kaotikus, és rengeteg bosszúság, elégedetlenség és kudarcélmény terheli a lelkigondozót. Emlékezz arra, hogy nem vagy önmagadra utalva, a küldetésodat szükséges, de nem elégséges hivatásod gyakorlásához.

2. Kérj áldást bírálódra, imádkozz értük, és bocsáss meg! A kiegészéshez vezető tapasztalatok és élmények egyik leggyakoribb oka a mások által megfogalmazott kritika. Ám azok a lelkészek, akik a bírálásra imádkozással válaszoltak, és rendszeresen imádkoztak bírálóikért, új szempontból tekintettek a bíráló személyekre, valamint a kritika tartalmára is. A negatív előjelű érzelmeket gerjesztő helyzetek újraakasztása az imádság és a megbocsátás által feszültségcsökkentő és személyeskompetencia-érzést erősítő hatással van.

3. Várj egy napot, mielőtt válaszolsz bírálódnak! A sértettség érzése, a megtépett önérték és a hirtelen harag rossz tanácsadók. Azok a lelkészek, akik arról számoltak be, hogy legalább egy teljes napot vártak, amíg válaszoltak (levélben vagy személyesen) bírálóiknak, arról számoltak be, hogy válaszaik gyökeresen más jellegűek és tartalmúak voltak, mint ha azonnal reagáltak volna.

4. Tudatosan szakíts időt a pihenésre! A lelkésznek a pihenés életbe vágó, alapvető szüksége. És a családjának is szüksége van erre. Mégpedig minden héten. Ne hagyj ki a vakációkat, alkalmanként vonulj el egyedül is. Vigyázz, hogy ne veszítsd el családodat, miközben az egyházad akarod megmenteni!

5. Keresd fel a barátodat, és oszd meg vele a problémáidat! Sok lelkésznek ez a személy valamelyik szolgatársa. Van, akinek egy nyugalmazott lelkész. Kell len-

³⁴ Thom S. RAINER, „Seven Keys to Preventing Pastoral Burnout”, *The Christian Post* (2012. május 27.), <http://www.christianpost.com/news/seven-keys-to-preventing-pastoral-burnout-75611/>, letöltve: 2021. szeptember 8.

nie legalább egy személynek, akinek bizalommal panaszkozhatunk, és őszintén beszélhetünk érzelmeinkről.

6. Ne hanyagold el a spirituális szükségleteidet! Számos lelkész számolt be arról, hogy amikor a saját lelki-spirituális szükségleteit (pl. a kontemplatív ima, idegenekkel való nagylelkűség stb.) elhanyagolta, a kiegészés érzése nőtt.

7. Ne hanyagold el az istentiszteletre való készülést! Az istentisztelet nem csupán a prédikáció, hanem a lelkészi hivatás betöltése, alapján véve egy emberi tartás és viszonyulás a világhoz, az élethez. (Támogató és erőforrást képező bibliai részek pl. Mt 11,28–30, 1Kor 15,58, 2Kor 4,1, Jn 15,1–5, Ézs 40,31, Mt 14,13, Zsolt 46,1–3, Mt 28,18–20, 1Kor 6,19–20, Jak 4,10.)

Egyházi közegben fontos olyan alkalmakat teremteni, amelyek segítik a lelkészt megtanulni azt, hogy a lelkészi hivatás adta stresszforrásból, nehézségek-ből legyen képes inspirálódni, s tudja erőforrássá fordítani azokat önmaga és hivatásgyakorlása javára.

Amikor nem sikerül a kiegészés megelőzése, minél korábbi intervencióra van szükség. Ónody összegzi a kiegészési intervencióban a beavatkozási stratégiákat és technikákat:³⁵

a) A stresszes szituációkat kevésbé személyes módon, inkább intellektuális, racionális vonalon kell megközelíteni.

b) A stresszes interakciókban igyekezni kell csökkenteni az invalválódást. Szükséges szorosabbra fűzni a személyzetten belüli támogató, feszültséget csökkentő, felelősségmegosztásra lehetőséget adó kapcsolatokat.

d) Coping: megküzdési stratégiák kialakítása, tanulás és gyakorlás által.

A krízisintervencióra akkor van szükség, amikor a végstádium felrobbantja a szakmai szerep korrekcióit és terápiás intervenciót igényel, mert nem a segítő szerep ún. clusterzavaraira vonatkozik, hanem az egész személyiséget érinti.

A kiegészéssel kapcsolatosan az egyik széles körben elterjedt téves elképzelés még mindig az, hogy a kiegészés az egyén hibájából következik be. Elsősorban a munkáltató – lelkészek esetében az egyházi intézmények – feladata és felelőssége a kiegészési kockázatokat csökkenteni. Nem a személyt kell megváltoztatni, hanem a helyzetet, az intézményi körülményeket és a kapcsolatok működés módját, mert a kiegészés az egyházban nagyrészt a közösség felelőssége.

³⁵ ÓNODY Sarolta, „Kiegészési tünetek (burnout szindróma) keletkezése és megoldási lehetőségei”, *Új Pedagógiai Szemle* 51., 5. sz. (2001): 80–85., <https://epa.oszk.hu/00000/00035/00049/2001-05-ta-Onody-Kiegesi.html>, letöltve: 2021. szeptember 9.

Zárszó

Az értelemmel teli, derűs (lelkészi) élet alappillérei a világ leghosszabb, a felnőttek fizikai és mentális, lelki egészségét vizsgáló longitudinális kutatásból ismertek:³⁶ alkoholtól és dohánytól való tartózkodás, jó emberközi kapcsolatok, nagylelkűség, állandó tanulás és érdeklődés, jó alvás (és korán kelés) stb.

A pozitív vagy vegyes eredmények mellett nagyon aggasztó adatokat is találunk, ami a lelkészek lelki zavarainak a prevalenciáját, a mentális működés csökkenését illeti. Az általam megfogalmazott javaslatokat a már meglévő egyházi előírások és gyakorlat mellett nem elég csupán formailag megvalósítani, hanem tartalmat is kell adni neki szakszerű irányítással és vízióval. Nem csupán egyházi, közösségi vagy egyéni érdekünk ez, hanem értekeink megélésének formája is: a nyájra akkor tudunk vigyázni, ha a pásztorra is vigyázunk, ha kellő intézményi támogatottságot biztosítunk, nem csupán tűzoltást végzünk. A lelki megterhelés, betegség, túlvállalás és munkába való „temetkezés”, a kétségbeesés és reménytelenség érzésének felerősödése a lelkészek életében is időről időre felbukkan, s amennyiben közösségi és intézményi szinten felelősséget vállalunk egymásért, a megelőzés és felkészülés konkrét, intézményesített formát is kell, hogy öltjön. Így a derűs lelki béke a jól végzett munka ajándékává és áldásává válik, ahogy azt Pál apostol is megélte, tapasztalta és tanította: „Örüljete az Úrban mindenkor! Ismét mondom: örüljete. A ti szelídségeitek legyen ismert minden ember előtt. Az Úr közel! Semmiért se aggódjatok, hanem imádságban és könyörgésben mindenkor hálaadással tárjátok fel kéréseiteket Isten előtt; és Isten békessége, mely minden értelmet meghalad, meg fogja őrizni szíveteket és gondolataitokat a Krisztus Jézusban. Egyébként pedig, testvéreim, ami igaz, ami tisztességes, ami igazságos, ami tiszta, ami szeretetreméltó, ami jóhírű, ha valami nemes és dicséretes, azt vegyétek figyelembe! Amit tanultatok és átvettetek, hallottatok és láttatok is tőlem, azt tegyétek, és veletek lesz a békesség Istene!” (Fil 4,4–9)

³⁶ Liz MINEO, „Good genes are nice, but joy is better”, *The Harvard Gazette* (2017. április 11.), <https://news.harvard.edu/gazette/story/2017/04/over-nearly-80-years-harvard-study-has-been-showing-how-to-live-a-healthy-and-happy-life/>, letöltve: 2021. szeptember 9., a kutatás weboldala: <https://www.adultdevelopmentstudy.org/>.

Ellenálló, alkalmazkodó, kiszolgáló? Kiss Elek unitárius püspök egyházkormányzása az állambiztonsági források szemszögéből (1945–1971)²

Bevezető

A székelykeresztúri zsinati főtanács által 1946. szeptember 15-én megválasztott és 1971. december 7-én elhunyt Kiss Elek püspök egyházi munkásságát a *Keresztény Magvető* 77. évfolyamának 4. száma a következőképpen méltatta: lelkészi szolgálatát a kissolymosi egyházközségben kezdte meg 1915. augusztus 22-én. Hat évig szolgált a gyülekezetben, ahol a „gondjaira bízott híveknek hűséges, áldozatkész pásztora és sorsának megosztója volt az első világháború nehéz éveit alatt”.³ 1921. szeptember 1-jétől az egyházi főtanács a Teológiai Akadémia öszövetségi tanszékére nevezte ki, ahol huszonöt évig tevékenykedett. Teológiai tanárként a lelkészképzés és az intézet lelkes munkása volt, akinek „prófétai tűz égett lelkében, tüzet is tudott gyújtani hallgatói szívében”.⁴ Hivatali teendői és széles körű egyházirodalmi munkássága mellett fontos egyházi tisztségeket töltött be: kissolymosi lelkészként a székelykeresztúri egyházkör jegyzője, a Teológiai Akadémia dékánja, az Unitárius Lelkészkör alelnöke, az Unitárius Irodalmi Társaság választmányának tagja, több éven át titkára, a Dávid Ferenc Egylet választmányának tagja és ügyvezető alelnöke, az Egyházi Főtanács és Egyházi Képviselő Tanács tagja, missziói és nevelésügyi bizottsági tag és előadó, az *Unitárius Egyház* című lap társszerkesztője, majd felelős szerkesztője, az *Unitárius Közlöny* és *Keresztény Magvető* folyóiratok társszerkesztője, az *Unitárius Evangélium* lap szerkesz-

¹ PÁL János (1978) homoródszentmártoni lelkész, történész. Történelmi képzését 2002-ben a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Karán, lelkészi képzését 2005-ben a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán, egyháztörténeti doktori címét pedig 2015-ben szerezte a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen. Elérhetősége: paljanos@yahoo.com.

² A tanulmány a *Betekintő* 14., 1. sz. (2021): 13–53. cikk szerkesztett változata.

³ *Keresztény Magvető* 77., 4. sz. (1971): 149.

⁴ Uo. 150.

tője.⁵ Számos nagy értékű teológiai és pedagógiai munkával gyarapította az egyházi irodalmat, irányítója és fáradhatatlan munkása volt az unitárius teológia és egyház megújulására irányuló mozgalomnak. Közéleti tevékenységében „teljes meggyőződéssel állott a haladás és a népi demokratikus rendszer mellé”, és részt vett az ország új életének alakításában. Az egyetemes értékek szem előtt tartásával arra törekedett, hogy az emberiséget, az országot és a rajongásig szeretett egyházát szolgálja. Tagja volt a Békevédelmi Bizottság Országos Tanácsának és a Román–Szovjet Baráti Társaság országos vezetőségének. Teológiai munkásságának elismerésül az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet (EFPTI), valamint a chicagói Meadville Lombard Theological School tiszteletbeli doktori címmel tüntette ki. Közéleti munkásságáért a román államtanács elnöksége a Haza Felszabadulásának XX. Évfordulója, a Haza Felszabadulásának XXV. Évfordulója éremmel, valamint a Román Szocialista Köztársaság Csillaga II. osztályú érdemrendjével tüntette ki.⁶

A nekrológot olvasva szembetűnő, hogy a gazdag és szerteágazó egyházi munkássága mellett Kiss Elek püspök életrajzába olyan mondatok is bekerültek, mint: részt vett az ország „új életének alakításában”, „teljes meggyőződéssel állott a haladás és a népi demokratikus rendszer mellé”, több alkalommal kitüntetésben részesült a hatalom részéről. Eme szókapcsolatok a mai olvasó szemében súlyosan kompromittálhatják személyét, mert azt jelenthetik: az unitáriusok püspöke meggyőződéssel és cselekvően támogatta azt a hatalmat, amelyik az alapvető emberi jogokat semmibe vevő totalitárius rendszert épített ki Romániában. Tanulmányunkban – kizárólag a püspök személyi dossziéjának anyagát feldolgozva⁷ – arra a kerestük a választ, hogy Kiss Elek rendszerrel való együtt-

⁵ Uo.

⁶ *Keresztény Magvető* 77., 4. sz. (1971): 150–151.

⁷ Egyetlen esetben, a kolozsvári lelkészválasztással kapcsolatban használtunk máshonnan származó forrásokat: a kolozsvári egyházközség keblitanácsának és közgyűlésének jegyzőkönyveit, valamint az Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității [A Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Tanács Levéltára: ACNSAS.] Dokumentációs fondjának [Fond documentar] D. 011270 jelzet alatt található második kötetét. Munkánkba nem építettük be azoknak a tanulmányoknak az eredményeit sem, amelyek egy-egy rész kérdést tárgyalnak Kiss Elek püspökségének az idejéből. (Kovács Sándor, „Egy hagyaték sorsa. Kelemen Lajos személyi levéltárának »államosítása«”, *Erdélyi Múzeum*, 4. sz. (2013): 108–124.; Uő, „A szabadság és erkölcs dilemmái. Erdő János életpályái 1945–1979 között”, in *Az egyház hatalma – a hatalom egyháza*, szerk. NAGY Mihály Zoltán, ZOMBORI Iván (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség Enciklopédia – Historia Ecclesiastica Hungarorum Alapítvány), 117–137.; Uő, „A Securitate az unitárius levéltárban, avagy hogyan cserélt gazdát egy hagyaték 1963-ban”, *Keresztény Magvető* 125.,

működését az elvtelen, feltétel nélküli alávetettség vagy a kényszerű együttműködés, a pártállam feltételrendszeréhez alkalmazkodó helyzetfelismerés vezérelte-e.

Kiss Elek megfigyelésének indítéka és a körje szervezett ügynökhálózat

Kiss Elek először 1951-ben került a kommunista pártállam politikai rendőrségének látókörébe, amikor is a Securitate csoportos adatgyűjtési dossziét nyitott az egyházi főhatóság több tisztviselőjéről.⁸ A Securitate Kolozs Tartományi Igazgatóságának (SKTI) 1962. május 11-én kelt összefoglaló jelentése szerint a csoportos megfigyelési dosszié megnyitása indokolatlan volt, mivel Csifó Nagy László püspöki titkár közvetlen környezete, az együttműködéssel megvádolt személyek semmit nem tudtak rendszerellenes tevékenységéről. Ez a felismerés vezetett oda, hogy a csoportos követést, adatgyűjtést az egyes személyeknek a megfigyelése váltotta fel.⁹ Kiss Elek egyéni dosszióját 1960. augusztus 20-án nyitották meg a belügyminisztérium egyházfők megfigyelésére utasító 300-as számú rendeletére, valamint a személye ellen felsorakoztatott kompromittáló anyagra hivatkozva. Az SKTI 1961. május 13-ai megfigyelési akciótervében megfogalmazott feladatokból az derül ki, hogy a politikai rendőrség a csoportos megfigyelés megszüntetésével nem vetette el a püspök nyugati hatalmak érdekében végzett kémtevékenységének a gyanúját: a megfigyelésére kijelölt ügynökök a rendszer-

4. sz. (2019): 352–375.; Uő: *Lapozgató. Az unitáriusok rövid története* (Budapest–Kolozsvar: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2021); OLÁH Sándor, „Egy »demokratikus magatartású pap« az ügynökhálózatban”, in Uő, *Kényszerek – tanúságtevők. Történetek a legrosszabb évszázadból* (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2016), 179–253.; Uő, „Diktatúra a mindennapokban. Gellérd Imre látéletei Siménfalván az ötvenes években”, *Keresztény Magvető* 126., 1–2. sz. (2020): 80–106.; Uő, „Diktatúra a mindennapokban 2. Az alávetettség mintázatai: Gellérd Imre hétköznapijai az ötvenes években”, *Keresztény Magvető* 126., 3. sz. (2020): 278–306.; Uő, „Diktatúra a mindennapokban 3. Gellérd Imre mindennapi félelmei (1958–1959)”, *Keresztény Magvető* 126., 4. sz. (2020): 369–385.; PÁL János, „Unitárius egyházvezetés 1945–1965 között. Egy célcsoport metamorfózisa?”, *Magyar Kisebbség* 67., 1. sz. (2013): 82–175.; Uő, *Ellenállás, alkalmazkodás, kiszolgálás. Az Unitárius Egyház szerepkörei (1945–1965)* (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2017). A szövegben szereplő, eredetileg román nyelvű idézeteket a szerző fordította magyarra.

⁸ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 1. 154. f.

⁹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 1.155–156. f.

ellenes tevékenységének feltérképezése mellett nyugati kapcsolatainak az azonosítására is feladatot kaptak.¹⁰

A Kiss Elek köré szervezett ügynökhálózat tagjainak egy része az egyházi főhatóság hivatalnoki köréből, azaz a püspök közvetlen környezetéből került ki.¹¹ Mindez azt jelentette, hogy az állambiztonságiakhoz beérkező jelentések információs értéke „kiváló” minőségű volt. Az információk tartalmi minősége mellett még két előny származott abból, hogy az ügynökök egy része az egyház csúcsvezetéséhez tartozott. Egyfelől első kézből értesültek a püspök minden intézkedéséről, utasításáról, a környezetében történő eseményekről, másfelől pedig aktív szereplőivé válhattak a Securitate egyházat irányító manipulatív műveleteinek is.¹²

Kiegészítésként jegyezzük meg azt, hogy az állítólagos kémtevékenységtől, illetve az említett rendeletről függetlenül is sor került volna arra, hogy a püspököt a politikai rendőrség megfigyelje: nemzetiségi hovatartozása, Angliában folytatott felsőfokú tanulmányai, a legfelsőbb egyházvezetésben betöltött különféle tisztségei mind olyan adottságokat, előfeltételeket képeztek, amelyek miatt automatikusan a gyanús elemek csoportjába sorolhatták be. A származási és ideológiai tényezők mellett a királyi Románia politikai rendőrségének „paranoiás”, a magyar közösséggel szembeni erősen előítéletes felfogása is közrejátszott abban, hogy 1945 után a pártállam titkosszolgálatának látókörébe került. Jó példa erre a Kolozs tartományi rendőr-felügyelőség biztonsági szolgálatának 1937. október 4-én kelt jelentése, amely Kiss Elek közösségépítő, népnevelő tevékenységét revizionista, irredenta cselekedetként értelmezte, ellenségképező igyekezetében pedig a kommunista ideológia terjesztésének megalapozatlan vádját is rásütötte.¹³ A püspökkel szembeni ellenséges alapállás a későbbiekben sem változott, mi több, az 1940–1944 közötti főhatalomváltás idején végzett, nacionalistának, antiszemitának nyilvánított közszereplése tovább súlyosbította személyének kedvezőtlen megítélését.¹⁴ Az államszocializmus kiépülésének kezdetén tehát a püspök már olyan (reakciós, magyar sovinizta és nacionalista, nyugatbarát) hírnévvel rendelkezett, ami predestinálta őt arra, hogy a hatalom és a politikai rendőrség részéről megkülönböztetett figyelemben részesüljön.

¹⁰ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 1. 16 f.

¹¹ Szövegünkben az azonosítatlan ügynökök idézőjelbe tett fedőnévvel szerepelnek.

¹² ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 1. 22–23. f.

¹³ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 1. 338. f.

¹⁴ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 1. 2. f.

Ellenálló?

Mivel a Securitate megfigyelés mellett érvelő határozatában rendszerellesség és az állami rendelkezések szabotálása is szerepel a püspököt terhelő vádak között, ezért először azt szükséges tisztázni, hogy Kiss tett-e lépéseket az államhatalom ellenében, vagy a rendszerellenes megbélyegzés inkább magából a szakmai életpályájából és egyházi státuszából fakadt. Ennek a kérdésnek a megválaszolásáért megpróbálunk olyan, az egyház és a hatalom között kialakult konfliktushelyzeteket megvizsgálni, amelyek igazolni vagy cáfolni fogják a fejletünk címében megfogalmazott kérdést.

Az első eset, amit megvizsgálunk, a kolozsvári egyházközség lelkészválasztása, mivel forrásaink szerint ez az esemény túllépte az egyházi kereteket, és olyan átpolitizált cselekménysorrrá terebélyesedett, amelynek alakulásában már az államhatalom szervei is közrejátszottak. Az ügy apropóját az 1946. szeptember 1-jével megüresedett gyülekezeti állás szolgáltatta, amelyre a megjelölt időpontig ketten nyújtották be pályázatukat az egyházközséghez: Kelemen Imre oklándi lelkész, valamint Vörös István lelkészjelölt, a kolozsvári unitárius kollégium tanára. Az 1947. október 19-én megtartott választáson Vörös 67, Kelemen 44 szavazatot kapott,¹⁵ azonban a püspök a választási eredményt érvénytelenítette.¹⁶ 1948. július 25-én újabb választásra került sor. Ez alkalommal az egyházközség közgyűlése három jelölt közül választhatott: az előzően már pályázó Kelemen Imre, valamint Izsák Vilmos kollégiumi vallásos és Késmárki Miklós baróti lelkészek között.¹⁷ Augusztus 31-én a püspök Kelemen Imrét nevezte ki gyülekezeti lelkésznek, annak ellenére, hogy előbbire 79-en, Izsákra pedig 143-an voksoltak.¹⁸

Az események rövid ismertetése után nézzük, milyen okok állhattak a püspök azon döntése mögött, hogy két ízben is azt a Kelemen Imrét nevezte ki lelkésznek, aki a választásokon mindkét alkalommal kevesebb szavazatot kapott vetélytársainál. A Securitate Országos Igazgatóságának (SOI) 1948. szeptember 23-án a vallásügyi minisztériumhoz intézett átirata Vörös kinevezésének elmaradását azzal magyarázta, hogy az a Román Munkáspárt tagja volt.¹⁹ Az SKTI

¹⁵ Kolozsvári Unitárius Egyházközség Levéltára (KUELvt.), *Közgyűlési jegyzőkönyv 1945–1968.* 46.

¹⁶ KUELvt. *Keblitanácsi jegyzőkönyv 1942–1952.* 152.

¹⁷ KUELvt. *Keblitanácsi jegyzőkönyv 1942–1952.* 187.

¹⁸ KUELvt. *Közgyűlési jegyzőkönyv 1945–1968.* 61–62.

¹⁹ ACNSAS. Fond documentar, D. 011270. vol. 2. 186. f.

1948. szeptember 10-én az SOI-hoz intézett jelentése szerint Izsák erkölcsi, politikai és szakmai okok miatt nem kapott kinevezést: felbontotta a jegyességet Takács Lajos kisebbségügyi miniszter leányával, a *Világosság* napilapban a párt melletti elkötelezettségének adott hangot, kevésbé képzett, mint Kelemen, aki Angliában is tanult.²⁰ Az SKTI egy másik, 1949. január 22-én kelt jelentése Izsák kinevezésének elmaradását már kizárólag politikai okokkal magyarázta: Izsák kinevezését a püspök azzal az indokkal tagadta meg, hogy marxista, és szavazatait a Magyar Népi Szövetség (MNSZ) segítségével szerezte.²¹

Adódik a kérdés, hogy Kelemen Imre kinevezése Vörös és Izsák ellenében politikailag motivált lépés volt-e a püspök részéről, miként azt a kolozsvári állambiztonsági szervek állították, vagy döntését szakmai kritériumok, esetleg személyes, baráti kapcsolatok is befolyásolták. A kolozsvári unitárius templomban 1948. szeptember 12-én a kinevezést bejelentő nyilatkozatában a püspök szakmai érvekkel indokolta döntését: Kelemen az igazságosság, tisztességesség embere, aki húszéves tapasztalattal rendelkezik, ambiciózus, jó szervező, és múltja alapján teljes mértékben megérdemli a lelkészi állást.²² Az a tény azonban, hogy két alkalommal is szembement a közgyűlés választási eredményével, és nem a szavazattöbbséget szerző lelkészt nevezte ki, arra enged következtetni, hogy döntését nem csak a szakmai szempontok határozták meg.

Hogy létezett politikai színezete a lelkészválasztásnak, és hogy Vörös és Izsák személye mindenképpen hozzájárult az események ilyen alakulásához, arra a választás körül kialakult konfliktusból és az abban részt vevő személyek politikai hovatartozásából következtethetünk. Szeptember 19-én az Izsákot támogatók egy, az egyházi jogszabályok értelmében az eseményekre semmiféle befolyással nem bíró gyűlésen fejezték ki nemtetszésüket Kelemen kinevezése miatt. Az itt felszólaló Vörös István és Székely Gyula (1945-ig kolozsvári hitoktató lelkész, a *Világosság* napilap szerkesztője, írói neve Kormos Gyula) a kor politikai szólamaiba öntve fogalmazta meg kritikáját a püspök döntésével szemben, demokrácia- és népellenesnek tartva eljárását.²³ Szeptember 23-án a gyűlés szervezői közel háromszáz egyházközségi tag aláírásával emlékiratot intéztek a vallásügyi minisztériumhoz, és arra kérték a minisztert, hogy az semmisítse meg

²⁰ ACNSAS. Fond documentar, D. 011270. vol. 2. 184. f.; Az SKTI jelentése pontatlan, Kelemen Imre nem tanult Angliában.

²¹ ACNSAS. Fond documentar, D. 011270. vol. 2. 205. f.; Magyar Népi Szövetség: 1944–1945 között működő, a romániai magyar közösség érdekképviselőjére létrehozott, baloldali irányultságú politikai szervezet.

²² ACNSAS. Fond documentar, D. 011270. vol. 2. 187. f.

²³ ACNSAS. Fond documentar, D. 011270. vol. 2. 187. f.

Kelemen kinevezését, és intézkedjék, hogy a lelkészi állásra Izsákot alkalmazzák.²⁴ A nyomásgyakorlás és az ügy politikai síkra terelése folytatódott azzal, hogy az MNSz napilapja (*Világosság*) is bekapcsolódott a kampányba, követelve Izsák megválasztásának érvényesítését.²⁵ 1949. január 27-én Bende Béla unitárius lelkész, az MNSZ nemzetgyűlési képviselője tanácskozára hívott össze néhány, az unitárius egyházhoz kapcsolódó, MNSZ-tagsággal rendelkező egyházi és világi személyt, és az egyház demokratizálásáról, valamint Izsák lelkésszé választásáról tanácskoztak.²⁶ Február 21-én ugyanezen munkacsoport az EFPTI unitárius karán történt kinevezéseket és Izsák megválasztásának a kérdését már Takács Lajos nemzetiségügyi államtitkár jelenlétében tárgyalta.²⁷

A politikai nyomásgyakorlásra és szervezkedésre adott püspöki reakciókról az SKTI 1949. január 22-én keltezett jelentéséből tájékozódhatunk. E szerint 1948 karácsonya előtt Izsák azzal a kívánsággal kereste fel a püspököt, hogy nevezze ki őt a szabaddá vált lelkészi állásra, amelyről Kelemen lemondott, miután az állambiztonsági szervek „leleplezték” múltbeli tevékenységét. A püspök felelete egyértelműen arra utal, hogy döntésének fő mozgatórugója Izsák ideológiai, politikai irányultsága volt: Izsákot marxizmussal, idegen érdekekért folytatott harccal vádolta, és úgy vélte, hogy szavazatait az MNSZ közreműködésének köszönheti, az pedig csakis azért segítette, hogy egy bizalmi emberük lehessen az egyházban.²⁸ A püspök tehát a lelkészválasztást az egyháznak a kommunista eszme- és államrendszerbe való betagozási kísérleteként értékelte, amelyet az MNSZ kezdeményezett és próbált meg kivitelezni az állambiztonsági szervek tapintatos közreműködésével. A politikai rendőrség beavatkozását megerősíti az SOI 1948. szeptember 23-án kelt átírata, amelyben az SKTI arra kapott utasítást, hogy lépjen kapcsolatba az érintettekkel, és támogassa Izsák Vilmos ügyét.²⁹ Önéletrajzában Kelemen Imre is megemlékezett az állambiztonság beavatkozásáról. Mint írta, kinevezését követően a Securitate emberei azt javasolták neki, hogy vonuljon vissza, és ne tegye ki magát fölösleges támadásoknak és annak, hogy a szamosújvári börtönbe kerüljön.³⁰

²⁴ ACNSAS. Fond documentar, D. 011270. vol. 2. 202. f.

²⁵ ACNSAS. Fond documentar, D. 011270. vol. 2. 201. f.

²⁶ ACNSAS. Fond documentar, D. 011270. vol. 2. 209. f.

²⁷ ACNSAS. Fond documentar, D. 011270. vol. 2. 212. f.

²⁸ ACNSAS. Fond documentar, D. 011270. vol. 2. 207. f.

²⁹ ACNSAS. Fond documentar, D. 011270. vol. 2. 185. f.

³⁰ Kelemen Imre: *IV-ik Imre. Önéletrajz.* (A kézirat Marosvásárhelyen, Konrád Tünde tulajdonában található.) 238.

1948-ban tehát kísérlet történt egy rendszerhű ember „beépítésére”, Kiss Elek azonban a püspöki jogkörével élve ezt a kísérletet elhárította. Az események későbbi alakulásából arra következtetünk, hogy a vallásügyi minisztériumban 1949. február 16-án folytatott tárgyalás alkalmával sikerült kedvezően lezárni a lelkészkérdés ügyét, és kompromisszumos megoldás született az egyház és a pozícióépítésre törekedő államhatalom között: a vallásügyi miniszter Izsákot az EFPTI titkári állására nevezte ki.³¹

Kiss soha nem tekintette véglegesnek a hatalom érdekeit nyilvánvalóan kiszolgáló és a Securitateval együttműködő Izsák helyzetét, és az 1968. október 23-án Dumitru Dogaru vallásügyi főtitkárral folytatott megbeszélés alkalmával arra kérte tárgyalópartnerét, hogy távolítsák el nevezettet az egyházból azzal, hogy világi pályán ajánljanak fel számára állást.³² Rendszerhűsége és ügynöki tevékenysége természetesen szilárd hátteret szolgáltatott Izsáknak, és elmozdítására nem került sor, azonban Kiss Elek püspök sikeresen megakadályozta abban, hogy továbbléljen, és az EFPTI unitárius karán tanári álláshoz jusson, jóllehet ebben olyan komoly pártfogói akadtak, mint a Securitate és Hoinărescu Tepeş vallásügyi megbízott.³³

Izsák tanárrá történő kinevezésére 1966-ban történt próbálkozás. Az államhatalom beavatkozása az egyház belügyeibe ebben az esetben is teljesen nyilvánvaló volt. Nedeianu Janeta vallásügyi igazgató például a Bukarestben tárgyaló Sebe Ferenc egyházi előadó-tanácsoson keresztül üzent Nagy Géza tanárnak, hogy Izsák egyik dolgozatát közöljék a *Református Szemlé*ben. A tudományos munka útjának egyengetésével párhuzamosan lépéseket tettek tanári kinevezése ügyében is. Pontosat nem tudni, de valamikor az esztendő végén Hoinărescu megbízott és Rapp Károly teológiai tanár, Dávid Gyula rektor, valamint Bende Béla teológiai tanár társaságában Izsák kinevezését próbálta kicsikarni Kovács Lajos teológiai tanártól, főjegyzőtől.³⁴ Kovácsnak természetesen nem állt hatalmában dönteni, ez a jog az unitárius egyház Főtanácsának a hatásköréhez tartozott, mindazonáltal ez az eset is világosan mutatja, hogy az Izsák körül kibukkanó problémakör nem személyi és szakmai, hanem politikai eredetű – az egyházon belüli „káderépítés” – volt.

A tanári kinevezés apropóját egyébként Rostás Dénes teológiai tanár állítólagos rendszerellenes magatartása szolgáltatta. Rostást az Egyházügyi Hivatal

³¹ ACNSAS. Fond documentar, D. 011270. vol. 2. 213. f.

³² ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 231. f.

³³ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 309., 357–358. f.

³⁴ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 394. f.

(EH) két eset miatt akarta eltávolítani a tanári székéből: a kolozsvári Irisz-telepi egyházközségben egy általa szervezett rendezvényen a meghívott Péter Lajos nyugalmazott tanár „antimarxista-nacionalista” tartalmú előadást tartott, illetve egy nacionalista verset olvasott fel, ő maga pedig egy alkalommal prédikációjában a székely himnuszról idézett.³⁵ Rostás ügyét – az ő jelenlétében – 1966. szeptember 3-án tárgyalta Hoinărescu Kovács Lajos és Sebe Ferenc társaságában. Sebe szeptember 10-én kelt jelentése szerint a tárgyaló felek a legjobb lépésnek Rostás nyugdíjba vonulását tartották.³⁶ Az SKTI 1966. október 5-én kelt telefonjelentése szerint a megbeszéléstől Hoinărescu tájékoztatta Dogarut, és azzal a javaslattal fordult az EH-hoz, hogy Rostást nyugdíjazzák.³⁷ Kezdetben Kiss hajlott arra, hogy beleegyezzen ebbe, rövid időn belül azonban meggondolta magát, és úgy vélekedett, hogy Péter Lajos és Rostás Dénes felnagyított, eltúlzott híreszteléseknek az áldozatai, amelyeket Izsák készített elő barátja, Hoinărescu, valamint a Securitate segítségével. Rostás csak abban az esetben mehet nyugdíjba – mondta –, ha beteg, a döntést a Főtanácsban és Bukarestben kell meghozni, illetve megtárgyalni.³⁸ A főtitkár és az egyházfő közötti találkozóra október 6-án került sor. A rövid ideig tartó megbeszélésen a püspök Rostás Dénes és Péter Lajos ártatlanságát és az ellenük megfogalmazott vádak hamis, mondvacsinált voltát hangoztatta. Dogaru helytelenítette ugyan a püspök magatartását, de elfogadta, hogy Rostás ügyét vizsgálják felül.³⁹ Az események ismertetésénél a püspök abbéli meggyőződésének is hangot adott, hogy célszerűen gerjesztett konfliktussal van dolguk, amelyért néhány, az EFPTI keretében tevékenykedő személy a felelős. A konfliktust gerjesztő szereplők közül egy személyt biztosan ismert a püspök, és ez magyarázatul szolgál arra a kérdésre, hogy miért védelmezte olyan határozottan és következetesen Rostás tanári állását. Az EFPTI szervezési és működési szabályzatát október 4-én tárgyaló tanácskozáson elhangzott kijelentései kétséget kizáró bizonyítékai annak, hogy előtte teljesen nyilvánvaló volt a Rostás körül kibombantott viszály indítéka és végső célja. Mint mondta, október 6-án kihallgatásra megy Dogaruhoz, hogy Rostás maradjon a teológián, mivel a személye ellen indított támadás célja kizárólag az, hogy helyzetbe hozzák az EFPTI

³⁵ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 446. f.

³⁶ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 446. f.

³⁷ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 420. f.

³⁸ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 447. f.

³⁹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 412.f. A főtitkár meghátrálására, úgy tűnik, senki sem számított, és mindenki kész ténynek vette a nyugdíjazást, mivel a EFPTI rektora még a látogatást megelőzően intézkedett Rostás helyettesítéséről: ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 417. f.

főtitkárát, Izsákot. Erről ő egyáltalán nem akar hallani, sőt szeretné, ha Izsákot eltávolítanák az állásából. Ha az óhaját nem teljesítik, akkor feltárja annak valamennyi „disznóságát”.⁴⁰ Májai Endre szerint a püspökkel folytatott 1967. február 24-i beszélgetésén utóbbi erősen ingerülten és nagy felháborodással beszélt a kialakult helyzetről. Kijelentette, hogy „ő semmi esetben sem fogja javasolni, és soha nem fogja elfogadni, hogy Izsák tanár legyen a teológián”.⁴¹ Bár az ügyre vonatkozóan későbbi információink nincsenek, a legvalószínűbb az, hogy a folyamat végül a püspök határozott ellenállásán akadt el, aki jogkörénél fogva nem adta meg az egyház részéről szükséges jóváhagyást.

Összegezve az „Izsák-ügyet”, kijelenthetjük, hogy Kiss kétszer is szembehelezkedett a rendszer akaratával, és tulajdonképpen mindkét alkalommal sikeresen akadályozta meg azt a tervet, amely az egyházban egy rendszert kiszolgáló ember meghatározó pozícióba juttatását célozta. Az egyház érdekei mentén kifejtett tapintatos, a valós erőviszonyokat tudomásul vevő ellenállás az egyházi javak államosítása, a bebörtönzött lelkészek, teológiai tanárok, valamint az egyházépítést és hitéletet érintő ügyekben is megragadható.

Közismert, hogy a Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége által elfogadott és 1948. augusztus 3-án életbe léptetett 175/1948-as rendelet az oktatást annak szekularizálásával az állam javára monopolizálta. A vallásügyi minisztérium ugyancsak augusztus 3-i 176/1948-as rendelete az egyházi iskolák ingó és ingatlan vagyonának a kisajátításáról rendelkezett. A fenti rendelkezések szellemében az unitárius egyházvezetésnek és a teológiai hallgatóknak is otthont adó új kollégium épületében megszűnt a gimnáziumi szintű felekezeti iskola, és helyébe létrehozták az 1-es számú Magyar Fiúlíceumot (1957-től Brassai Sámuel Líceum). Egy 1949. szeptember 28-án kelt jelentés szerint a püspöki hivatal és a teológiai hallgatók számára fenntartott helyiségekre is igényt tartottak az állami hatóságok. Konkrét időpontot nem ismerünk, de minden valószínűség szerint közvetlenül a tanévkezdés előtt egy bizottság látogatta meg a szóban forgó termeket, hogy azokból a helyhiánnyal küszködő tanítóképző számára néhányat kisajátítson. A püspök azonban kategorikusan közölte velük, hogy az oktatásügyi minisztertől rendelkezés van arra vonatkozóan, hogy a püspöki hivatal ne költözzön el. A helyszíni vizsgálatot követően a tanítóképző vezetősége levélben fogalmazta meg három tanterem átadásáról szóló követelését. Az esetről tudósító jelentés szerint a püspök a levelet kézbesítő Luca Irén tisztviselővel hangosan és idegesen beszélt,

⁴⁰ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 417. f.

⁴¹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 357. f.

majd az átiratot visszaadva „szinte kidobta az irodájából” őt.⁴² 1960-ban újból napirendre került a teológiai hallgatók által használt termek egy részének az átadása, márciusban Gál Dénes iskolaigazgató őt teremre nyújtott be igényt. A püspök ugyan visszautasította a kérést, de a későbbiekben az Egyházi Képviselő Tanács mégis jóváhagyta azt. 1961-ben és 1962-ben Gál újabb termek átadását követelte, ezeket az igényeket azonban az egyház már nem volt hajlandó teljesíteni.⁴³

Az 1948-ban életbe léptetett tanügyi reform az oktatás szekularizálásával száműzte az iskolákból a hitoktatást. A valláserkölcsei nevelést az unitárius egyház saját ingatlanjaiban, a központi valláserkölcsei nevelési bizottság által kidolgozott módszertan alapján szervezte meg, és azokat a lelkészek irányításával hétköznap – az iskolaidő utáni órákban –, illetve vasárnap tartották meg az önkéntesen jelentkező gyermekeknek. Az iskolán kívül sikeresen működtetett hitoktatás hatékonyságát a hatalom az óraszámok csökkentésével, az oktatás hétvégére való korlátozásával igyekezett aláásni 1951-ben. A megszorító intézkedést Szőcs Endre vallásügyi felügyelő április 13-án közölte a püspökkel. Szőcs javaslata, miszerint a vallásórák tartásának idejét vasárnapra, a helyszínét pedig a templomra kellene korlátozni, a püspök részéről éles rendszerkritikus reakciót váltott ki. „Sinai A.” ügynök szerint az egyházfő a vallásügyi minisztérium eme intézkedését egyházüldözésnek, a szabad vallásgyakorlás jogkorlátozásának minősítette. A korlátozás – hangsúlyozta – ellentétes hatást fog eredményezni, ugyanis 1940–1944 között, amikor a minisztérium nem avatkozott a hitoktatás ügyébe, az óralátogatás nem volt kielégítő, mióta azonban csak megtűrik és üldözik az egyházat, növekedő tendencia tapasztalható. Megígéri – folytatta –, hogy a gyermekek mozgósításáért még fokozottabban fognak dolgozni, hogy rámutathassanak rendíthetetlen és növekvő erejükre. A minisztérium rendeletét – zárta gondolatmenetét – végre fogják hajtani, ami azonban nem jelenti azt, hogy azzal egyet is értenek.⁴⁴ Szőcs látogatása egyéb kritikai megjegyzésre is alkalmat adott: a püspök kifogásolta, hogy az állam azokat a lelkészeket támogatja, akik „elárulják az egyház érdekeit”, akik pedig azt szolgálják, csak megtűri és üldözi.⁴⁵

⁴² ACNSAS. Fond informativ, I. 235729, vol. 2. 14. f.

⁴³ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729, vol. 2. 399. f.

⁴⁴ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729, vol. 2. 27. f.

⁴⁵ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729, vol. 2. 25. f.

A hétköznapokban és helyszíntől függetlenül zajló hitoktatás visszaállítása természetesen kudarcot vallott,⁴⁶ az ebből a tárgyközből előbb említett példánk azonban azt igazolja, hogy a püspök nem fogadta teljesen kritikátlanul a hatalmi intézkedéseket, és véleményét sem rejtette véka alá azokban az esetekben, amikor az egyház elemi érdekei sérültek, illetve kerültek veszélybe. Ebbe a példasorba illeszthető a Brassó tartományi vallásügyi megbízott azon rendelkezésének megtárgyalása is 1967. február 14-én, amely karácsony alkalmával megtiltotta a fennhatósága alá tartozó egyházközségeknek az ún. karácsonyfa-ünnepélyek megtartását a templomokban. Sebe Ferenc szerint a püspök határozottan elutasította a vallásos élet ilyen jellegű korlátozását, mivel azt egyértelműen az egyház felszámolására tett lépésként értékelte.⁴⁷

Ez a hozzáállás tetten érhető a bebörtönzött, illetve a Securitate által zaklatott teológiai tanárok és lelkészek esetében is. Ebben a kérdéskörben „közvetett” vagy „passzív” ellenszegülésről beszélhetünk, tekintettel arra, hogy az igazságszolgáltatás által a lelkészeket, tanárokat sújtó megtorló büntetések igazságosságát nem volt hajlandó elismerni. A bírósági ítéletek legitimitását megkérdőjelező véleményét nemcsak az egyházon belüli bizalmasaival, hanem az állami hatóságok képviselőjével is közölte. 1966. szeptember 30-án a Hoinărescuval folytatott megbeszélés alkalmával például úgy nyilatkozott, hogy a rendszerellenességgel megvádolt Rostás Dénes ártatlan, akárcsak az elítélt lelkészek.⁴⁸ Egy Májai Endrével folytatott beszélgetéséből az is kiderül, hogy a püspök előtt nyilvánvaló volt a lelkészek ellen hozott ítéletek politikai indítéka, koncepciós jellege is. 1959. július 20-án úgy nyilatkozott, hogy az egyházon végigsöprő letartóztatáshullám a „szerencsétlen” magyarországi forradalom eredménye. Lőrinczi Mihály teológiai tanár például azzal tévedett, hogy nem szolidarizált a párt és a kormány által kiadott nyilatkozattal, ellenkezőleg, arra kérte Izsák Vilmos titkárt – aki mindezt jelentette a Securitaténak –, vegye jegyzőkönyvbe, hogy elítéli az angolok és amerikaiak szuezi támadását, de egyetért a magyarországi forradalommal.⁴⁹ A bírósági ítéletek jogosságát egy másik – 1962. január 17-i – ugyancsak Májai Endrével folytatott beszélgetésében kérdőjelezte meg. Mint mondta, olyan papjaik és tanáraik töltik büntetésüket, akik azt sem tudják, hogy miért ültek hat-hét

⁴⁶ Az eredeti elképzeléssel ellentétben történt némi enyhítés, vasárnapon kívül szombaton is lehetett órákat tartani.

⁴⁷ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 374. f.

⁴⁸ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 421. f.

⁴⁹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 111. f.

évet a börtönben.⁵⁰ Az SKTI 1963. január 16-án készített összefoglaló elemzése az elítélt egyházi alkalmazottakkal való együttérzést, rokonszenvezést, illetve azok családtagjainak segítését is a püspök ellenséges tevékenységei közé sorolta.⁵¹ Érdeemes közelebbről is körüljárunk ezt a kérdéskört, annál is inkább, mert az elítéltek hozzátartozói, az egyházi közvéleménynek bizonyos szegmense éppen ezek hiányát róta fel az egyházfőnek. „Kelemen Gavril” ügynök 1959. szeptember 12-én kelt jelentése szerint Simén Dániel felesége úgy vélekedett, hogy a püspök közömbösen viselkedett az elítélt lelkészekkel és férjével szemben.⁵² Lőrinczi Mihály teológiai tanár felesége szintén negatívan ítélte meg a püspök letartóztatottakkal szembeni magatartását. „Az összes unitáriust le fogják tartóztatni – mondta –, mert még a püspöknek sincsen bátorsága, hogy bárkinek is a védelmére szálljon.”⁵³

Forrásaink alapján a közönyösség vádja egyértelműen cáfolható. „Ferenczi Emma” ügynök 1959. november 21-én kelt jelentése szerint Kelemen Csongor teológiai hallgató perén a püspök személyesen is megjelent. A tárgyalás megkezdése előtt nagyon kedves volt a vádottal, megcsókolta, és egy sor jó tanáccsal látta el: javasolta, hogy bármennyire is megkínózzák, tagadjon mindent, és ne tegyen semmi személyét kompromittáló nyilatkozatot.⁵⁴ Májai Endre szerint, amikor 1960. január 27-én találkozott a püspökkel Kolozsváron, az nagyon szívélyesen fogadta, átölelte, megcsókolta, és a következőket mondta neki: a letartóztatások idején aggodalommal gondolt rá, és „Jó, hogy itt vagy, és egészséges vagy!”⁵⁵ Több forrásunk tanúskodik arról, hogy a verbális üzenetekben és baráti gesztusokban megnyilvánuló együttérzésen túlmenően a püspök konkrétabb lépéseket is tett az elítéltek és családjaik érdekében. „Ferenczi Emma” szerint püspöki javaslatra határozat született arra vonatkozóan, hogy a lelkészek és a tanárok fizetésükből adakozzanak a letartóztatottak családjai számára, továbbá a Donald Harrington amerikai lelkész által hozott – ruhaneműket tartalmazó – segélycsomagokat a letartóztatott lelkészek feleségei között osztották szét.⁵⁶

Az intézményi szinten történő segítetés tényét Sebe Ferenc 1962. december 10-én kelt jelentése is megerősíti. Eszerint 1963. december 6-án Ürmösi Gyula esperes a költségvetés tárgyalásakor bizonyos költségvetési tételek felől

⁵⁰ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 232. f.

⁵¹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 153. f.

⁵² ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 125. f.

⁵³ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 135. f.

⁵⁴ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 135. f.

⁵⁵ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 142. f.

⁵⁶ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 240. f.

érdeklődött Rázmány Mór főszámvevőtől. Rázmány válaszában úgy fogalmazott, ha annyit mond, hogy a püspök sok embert segít Pálfi Alberttől Lőrinczi Mihály feleségéig, akkor minden bizonynal érthetővé válik Ürmösi számára, hogy milyen tételekről is van szó.⁵⁷ Adataink vannak arra vonatkozóan, hogy a püspök személyesen is részt vállalt a segélyezésben. „Mircea Moldovan” ügynök jelentésében például azt olvashatjuk, hogy a püspök ötezer lejese fizetéséből ezer lejt a leányának, Évának, kétezer lejt a bebörtönzött lelkészek családjainak, ötszáz lejt Incze Ferenc kolozsvári festőnek szokott adni, miközben a fennmaradó ezeröttszáz lejből szerényen él feleségével.⁵⁸ Sebe jelentéséből, miszerint az elítéltek közül többen csomagot kértek családtagjaiktól, Gellérd Imre és Nyitrai Levente pedig a püspöktől, arra következtetünk, hogy a pénzbeli támogatás mellett a püspök a segítségnyújtás más formáit is gyakorolta.⁵⁹

A közömbösség vádját cáfolják azok a lépések is, amelyeket a püspök az elítéltek kegyelemben részesítése és rehabilitációja érdekében tett. 1961. március 21-én például, miután nem találkozhatott személyesen Gheorghe Maurer államelnökkel, Dumitru Dogaru vallásügyi főtitkár közvetítésével terjesztette Maurer elé az Erdő János, Lőrinczi László, Pálffy Albert és Simén Dániel családtagjai által megírt amnesztiakéréseket.⁶⁰ Sebe 1962. szeptember 6-án kelt jelentése szerint létezett – talán éppen a fent említett találkozó következményeként – valamiféle megállapodás az egyház és az EH között. A püspök ugyanis egy megbeszélés alkalmával közölte, hogy összegyűjtötte az elítéltek családjai által írt kegyelmi kéréseket, és azokat a megfelelő időpontban, amikor arra utasítást fog kapni, be-terjeszti az illetékes fórumhoz.⁶¹ Izsák Vilmos szerint egy alkalommal a püspök a látogatóba érkező „külföldi egyház képviselőit”⁶² is megkérte arra, hogy mondjanak néhány jó szót Bukarestben a bebörtönzött tanárok érdekében, akiket „hamis [sic!] politikai tevékenység miatt ítélték el”⁶³ Az amnesztia kilobbizásán túlmenően a püspök az elítéltek egyházi reintegrációjára is gondolt. Az 1962.

⁵⁷ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 257. f.

⁵⁸ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 245. f.

⁵⁹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 251. f.

⁶⁰ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 169., 171. f.

⁶¹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 251. f.

⁶² Amennyiben igaz Izsák információja, akkor minden valószínűség szerint arról a Donald Harrington által vezetett amerikai csoportról van szó, amelyik 1961. augusztus 19-én érkezett Romániába. „Ferenczi Emma” ügynök szerint ekkor Donald Harringtonné Szántó Vilma úgy nyilatkozott, hogy azért vannak itt, hogy könnyítsenek a sorsukon. ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 208–214. f.

⁶³ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 381. f.

január 17-én Májai Endrével folytatott beszélgetéséből tudjuk, hogy távlati terveiben az elítéltek visszatérésével, azaz a hatalom előtti rehabilitációjukkal számolt. Úgy gondolja – fejtette ki beszélgetőpartnerének –, sikerül megszereznie mindegyikük számára az engedélyt munkájuk további folytatásához.⁶⁴ A fentiekben felsorolt példák mellett a közömbös magatartás nyilvánvaló cáfolataként értékelhető végül az a jelentés, amely a püspök afeletti örömről számolt be, hogy néhány lelkész és tanár hazatért a börtönből.⁶⁵

Abban, hogy a püspök hatványozott óvatossággal, mondhatni passzivitással követte a letartóztatásokat, nem a félelem, hanem inkább a józan belátás, a körülmények valós értékelése játszott közre. Miként arra már utaltunk, tisztában volt a letartóztatások politikai motivációival, továbbá azzal is, hogy a hatalom elnyomó szervei éber megfigyelése alatt állnak, és bármiféle komolyabb politikai jellegű kilengés súlyos, kivédhetetlen megtorlást eredményez. Utóbbi állításunkat támasztja alá a püspök ama megjegyzése, amellyel Simén Dániel rendszerellenes magatartását panaszolta Sebe Ferencnek: „Megfogtam Simént, az ablakhoz vezettem, és megmutattam az utcán a Securitate autóját és embereit. Nézd, ez és ez a Securitate embere, vigyázz magadra és nyughass. De Siménnel nem nagyon lehetett beszélni.”⁶⁶ Az erőviszonyok reális érzékelését, korlátozott hatáskörének felismerését támasztják alá a Lőrinczi Mihály és Simén letartóztatásával kapcsolatban 1959. július 20-án Májainak mondottak is. Nem lépett semmit Lőrinczi érdekében – fejtette ki –, mert nem lehetett, és Siménnel kapcsolatban is hasonlóképpen fog viselkedni, mert az ő esetében sem tudna semmit segíteni.⁶⁷ Őszszegesképpen tehát kijelenthető, hogy a püspök együttérzéssel követte lelkészei és tanárai letartóztatását, passzivitását azonban nem a félelem, hanem az a felismerés vezérelte, hogy képtelen érdemben befolyásolni a rendszer által beindított megtorló büntetőintézkedéseket.

Utalva a fejezetünk elején feltett kérdésre, a válaszuk az lehet, hogy a püspök, ha nem is harsányan, de bizonyos sérelmes ügyekben a rendszer bírálójaként szólalt meg, nem fogadta teljesen kritikátlanul annak az egyház életét diszkriminatívan érintő lépéseit. Mint láthattuk, a hatalom szemében bizonyos érdekvédő intézkedései rendszerellenes árnyalatot kaptak, vagyis a pártállami nomenklatúra szemszögéből nézve nem indokolatlan a püspököt az „ellenálló” jelzővel illetni.

⁶⁴ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 232. f.

⁶⁵ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 278. f.

⁶⁶ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 144. f.

⁶⁷ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. Uo. 111., 112. f.

Alkalmazkodó reálpolitikus?

Az unitárius egyház és az államhatalom viszonya az államszocialista rendszer idején kisebb-nagyobb erősségű érdekütközések láncolataként tekinthető és értelmezhető. Ebben a sokszor színfalak mögött zajló konfliktusban az erőviszonyok egyértelműen az államhatalom javára billentek, és a nagy rendszerszintű átalakítások esetében, mint például az oktatás szekularizálása, az unitárius egyházvezetés – választási lehetőség híján – elfogadta a számára egyértelműen előnytelen változtatásokat. A kisebb, egyházi szempontból viszont jelentősnek minősíthető konfliktusok esetében a püspök, miként a fentiekben bemutattuk, vállalta a hatalommal szembeni mérsékelt konfrontációt. Ha azonban összességében nézzük forrásainkat, azt mondhatjuk, hogy az érdekütközések viszonyrendszerében a püspök stratégiájának gerincét nem a konfrontáció, hanem a kompromisszumkeresés, a tárgyalásos úton történő megegyezés/alkudozás jellemezte.

A legjobb példa erre a taktikára éppen a letartóztatott tanárok és lelkészek esete. 1959-ben a püspök passzív szemlélője volt a letartóztatásoknak, azonban a politikai feszültség enyhülésével nagyon óvatos lépéseket tett az elítéltek kegyelemben részesítéséért és rehabilitációjáért. Ha a megkegyelmezés ügyében nem is tudott konkrét eredményt elérni, a rehabilitáció vonatkozásában dokumentálható az a tény, hogy bizonyos engedményeket sikerült kialakítania az EH illetékeivel folytatott tárgyalásokon. 1963. július 7-én szülőfaluja, Nagymedesér templomának szószékéről például arról tájékoztatta hallgatóságát, hogy egykori lelkészüket, Pálffy Ákost, akit politikai okok miatt börtönöztek be, havonta kétszázötven lejjel támogatta, és nemrég Bukarestben elrendezte, hogy ismét lelkészként szolgálhasson, nyugdíjat kaphasson, állampolgári jogait gyakorolhassa, mivel ártatlanul ítélték el, és börtönben is ült.⁶⁸

A másik jelentősnek mondható eredményt Erdő János esetében érte el, akit egy hosszabb folyamat végeredményeként sikerült visszahelyezni teológiai tanári állásába a Securitate és Hoinărescu Tepeș vallásügyi megbízott aknamunkája ellenére. A Kolozs tartományi állambiztonság kapitánya, Onac Ioan, amikor tudomást szerzett arról, hogy a püspök 1967. szeptember 15-én Erdő számára tanári kinevezést kért Dogarutól az 1967/1968-as tanévre, a következőkről rendelkezett: jelentsék az esetet a Securitaténak, az pedig intézkedjék az EH-nál, hogy megakadályozhassák a kinevezést; kapcsolatba kell lépni a tartomány vallásügyi megbízottjával, hogy megállapíthassák, kik lehetnének alkalmasak a teo-

⁶⁸ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 328. f.

lógiai tanári állások betöltésére.⁶⁹ Mivel 1967-ben nem sikerült kiharcolni a ki-nevezést, 1968. október 23-án a püspök újból megismételte kérését Dogarunál tett látogatásakor. Vállalkozását ez alkalommal siker koronázta, ideiglenes jelleggel ugyan, de Erdő megkapta a gyakorlati tanszék tanári állását, amely Bende Béla október 14-i halálával megüresedett.⁷⁰ A püspök sikere annak fényében értékelődik fel, hogy a jelentés tanúsága szerint a Kolozs tartományi állami szervek részéről biztosan történtek próbálkozások Erdő kompromittálására, a megbeszélés alkalmával ugyanis Dogaru afelől is érdeklődött, hogy a kolozsvári állami hatóságok miért vannak rossz véleménnyel Erdőről.⁷¹

Azt a tényt, hogy a püspök kormányzási módszerének vezérelvét a kompromisszumkeresés és tárgyalás képezte, legmeggyőzőbben az 1568-ban kihirdetett tordai vallásügyi határozatnak, valamint az unitárius egyház fennállásának négyszáz éves jubileumi megünneplése céljából folytatott alkusorozat példázza. A püspök jó taktikai érzékének tulajdonítjuk azt a körülményt, hogy a jubileumi ünnepséghez szükséges állami jóváhagyás megszerzéséhez maximálisan kiaknázza azt a helyzetet, ami az által kínálkozott, hogy 1964. augusztus 18–23. között személyesen vehetett részt az IARF (International Association for Religious Freedom) Hágában megtartott kongresszusán. Feltételezésünk szerint az IARF végrehajtó bizottsága a püspök sugallatára, közbenjárására döntött úgy, hogy az 1968-as kongresszusát Romániában tartja meg a kettős évfordulóval egyetemben. Az eredetileg 1967-ben Angliában rendezendő kongresszust egy évvel előrehozták azért, hogy az 1968-ban Romániában tartandó jubileumi ünnepséggel egybekötött kongresszusra megfelelőképpen tudjanak felkészülni. A püspök közvetlen szerepe abból hámozható ki, hogy ő terjesztette a közgyűlés elé a bizottság helyszínekre és időpontokra vonatkozó javaslatát.⁷² Egy másik közvetett információ ebben a témában „Szabo Bela” ügynöktől származik. „Szabo Bela” szerint 1968. március 19-én Simén Dániel úgy nyilatkozott neki, hogy a püspök az egész ünnepséget egyfelől személyi kultuszának építése céljából szervezte, másfelől pedig, hogy a nyilvánosság figyelmét ráirányítsa arra, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság határozatát legelőször Erdélyben hirdették ki az egész világon.⁷³ A Simén-féle narratíva tehát ugyancsak azon feltevésünket erősíti, hogy az 1968-as ünnepség ötlete a püspöktől származott.

⁶⁹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 315. f.

⁷⁰ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 228., 230. f.

⁷¹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 228. f.

⁷² ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 562. f.

⁷³ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 277. f.

A kongresszus megszervezésének szándékáról a püspök 1965. március 9-én levélben értesítette az EH vezetőjét, és az engedély megadását kérte Dumitru Dogarutól.⁷⁴ Ebben a kérdésben augusztus 3-án a püspök Kovács Lajos főjegyző társaságában személyesen is tárgyalt Bukarestben Gheorghe Nenciu vallásügyi főinspektoral. Választ augusztus 6-án kaptak Nenciu-tól, aki közölte a püspökkel és a főjegyzővel, az EH nem járul hozzá, hogy 1968-ban Kolozsváron kongresszust tartsanak, mivel egy ilyen méretű rendezvénynek még nem adott otthont az ország, következésképpen az állam nem rendelkezik a szervezéshez szükséges feltételekkel.⁷⁵ A kongresszus megszervezésének terve tehát gyakorlatilag már 1965-ben meghiúsult, azonban a kettős évforduló megünneplése elől nem zárkózott el a hatalom: augusztus 6-án Nenciu azt is közölte a püspökkel, hogy az egyháznak lehetősége lesz emlékünnepet tartani, aminek a részleteit 1968-ban fogják majd megbeszélni.⁷⁶

A jubileumi ünnepség kérdése természetesen az 1966-ban, Londonban tartott IARF kongresszuson is szóba került. Itt az IARF vezetői a romániai unitárius egyház képviselőivel folytatott tárgyalások során elvetették a „külső” beavatkozás, a lobbitevékenység opcióját, és abban állapodtak meg, hogy minden, a szervezéssel kapcsolatos problémát a kolozsvári egyházvezetésnek kell megoldania a román állammal együttműködve.⁷⁷ A külföldi „nyomásgyakorlás” közvetlen terhe alól az állam tehát mentesült, azonban az EH 1965. augusztus 6-i közleménye, illetve az események későbbi alakulása arra utal, hogy a pártállami nomenklatúra a pozitív arculatépítésért, valamint a propagandisztikus célokért hajlandó volt alkuba bocsátkozni a kolozsvári egyházvezetéssel. Az érdemi tárgyalások megkezdésének pillanatában a püspök tárgyalási pozíciója tehát meglehetősen kedvező volt: egyrészt volt lehetősége az alkudozásra, másfelől az államhatalom részéről is megvolt a készség a megegyezésre. Az érdemi tárgyalások már 1967-ben megkezdődtek az unitárius egyház és az EH képviselői között, és a londoni kongresszuson történt szóbeli megállapodással ellentétben egy alkalommal az IARF vezetői is ellátogattak Romániába, hogy jelenlétükkel erősítsék az egyház alkupozícióit.

Az IARF tisztviselői által is támogatott megbeszélésre július 4-én került sor Bukarestben. A tárgyaláson résztvevő „Ninescu” ügynök szerint Peter Dalbret IARF-elnök egy olyan nemzetközi ünnepség megtartásának az óhaját fogalmaz-

⁷⁴ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 559. f.

⁷⁵ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 515., 523. f.

⁷⁶ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 515. f.

⁷⁷ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 436. f.

ta meg, amely méltóképpen keretezné az 1568-as tordai országgyűlés azon vallásügyi határozatát, amely a világtörténelem egyik legkiemelkedőbb tolerancia-aktusaként értékelhető.⁷⁸ Dalbert javaslatát Dogaru elméleti érvekkel cáfolta, illetve hátrította el, és ezzel lényegében körvonalazta is a későbbi tárgyalások irányát, valamint az 1968-as ünnepség formai kereteit. Mint mondta, az országgyűlési határozat csak a bevett felekezetek számára biztosította a szabad vallásgyakorlat jogát, a görögkeleti románok számára azonban nem. A négyszáz évvel korábban életbe léptetett határozatra tehát úgy tekinteni, mint az összes egyház számára azonos jogokat biztosító jogszabályra, történelmietlen magatartás volna, és sérelmes lenne a román ortodox egyházra nézve is.⁷⁹ Az unitáriusok megemlékezhetnek a tordai határozatról, azonban célszerűtlen volna az IARF részéről, hogy egy ilyen tartalmú ünnepet támogasson, és annak nemzetközi, világméretű jelentőséget tulajdonítson. „Ninescu” szerint Dalbert megértést mutatott az állam képviselőjének érvelése iránt, azonban a püspök és Kovács Lajos ragaszkodtak ahhoz, hogy „legyen kongresszus, az összes külföldi meghívott részt vehessen, és nagy méretű legyen az ünnepség.”⁸⁰

1968. január 17-én újabb egyeztetésre került sor az EH és az egyház képviselői között Bukarestben. Ezen a találkozón a jelenlevők nagy vonalakban körvonalazták azokat az irányelveket, amelyek alapján megrendezni tervezték az 1968-as ünnepséget. Az eredeti elképzelés – IARF-kongresszus, ahol hangsúlyozzák az 1568-as vallásügyi határozat jelentőségét – nem kapott zöld utat, ezért a tárgyalások során abban állapodtak meg, hogy az egyházalapítás évfordulójára emlékeznek, visszafogott nemzetközi jelenléttel. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a külföldi vendégek számának tekintetében az egyház további engedélyre kényszerült, mivel az óhajtott harmincöt helyett mindössze hét-nyolc személy meghívására kapott engedélyt. A létszámkorlátozáshoz hasonlóan le kellett mondaniuk arról a szándékról is, hogy körlevelekben mozgósíthassák az egyházközségeket. A korlátozásokkal párhuzamosan ugyanakkor lehetőség nyílt arra, hogy az ünnepség Budapesten folytatódjon, kifejezve, hogy a romániai és magyarországi unitárius egyházak közös történelmi hagyománnyal rendelkeznek.⁸¹

A tárgyalásokból az a hatalomgyakorlási képlet körvonalazódik, hogy az EH az állam szemszögéből fontosnak vélt korlátozásokat szimbolikus engedményekkel ellensúlyozta. Ebbe a kategóriába soroljuk például a külföldi szervezetek

⁷⁸ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 324. f.

⁷⁹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 324. 236. f.

⁸⁰ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 325. f.

⁸¹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 300–301. f.

képviselésében érkezők kérdését, akiknek számát az EH folyamatosan változtatta, egy adott ponton háromban, majd később hatban maximalizálta.⁸² Ebbe a sorba illeszthető az ünnepség megszervezéséhez, valamint a kolozsvári templom és püspöki székház felújításához nyújtott pénzbeli segítség, továbbá az egyházi kórus szereplésének jóváhagyása az ünnepség helyszínein: Kolozsváron, Tordán és Déván.⁸³ Az állam kompromisszumkészségével kapcsolatosan feltétlenül meg kell emlékeznünk „Szabo Bela” azon jelentéséről, amely, árnyalva az egyház és az állam közötti tárgyalási erőviszonyokat, arról számol be, hogy a hatalom képviselőivel folytatott megbeszélések egyikén a püspök heves fellépése az utolsó pillanatban az egyház javára billentette az alkudozás mérlegének nyelvét, vagyis nem volt teljesen lehetetlen vállalkozás alkalomadtán bizonyos engedmények kicsikarása. Az idézett jelentés szerint Debreczeni László kolozsvári művészettörténész augusztus 20-án a következőket újságolta „Szabo Belanak”: a jubileumi ünnepséget illetően azt híresztelik, hogy végül „a püspök összes óhaját teljesítették”, miután „Bukarestben nagy botrányt csapott az Egyházügyi Hivatalnál, mert nem akarták elfogadni az általa előterjesztett programot. Dogaru úr íróasztalát csapkodta, és tiltakozott, hogy Kolozsváron a vallásügyi megbízottak parancsolnak az egyházaknak. Nem működik az, hogy a hivatal a Securitate ügynökei által szolgáltatott információk alapján vezesse az egyházat. Az egyház szabadságát életbe kell léptetni.”⁸⁴

A püspök megfigyelési dossziéjának harmadik kötetében 1968. július 28-i keltezéssel megtalálható az augusztus 16–18. között megtartott ünnepségsorozat forgatókönyve, amelyet az egyházvezetés előzetesen betervezett az állami hatóságoknak. Azt mondhatjuk, hogy az IARF-kongresszust leszámítva a jubileumi emlékünnap az eredeti elképzelés szerint zajlott, és viszonylag nagy nyilvánosságot kapott az itthoni és külföldi unitárius, illetve szabadelvű egyházi körökben. A tárgyalások során az állam két szempontot tekintett mérvadónak: minél kisebb nyilvánosság, valamint az általa képviselt történelemszemléletnek ellentmondó egyházi narratíva elnémítása. A rendszer arculatépítő politikájának eredményeként is megvalósuló rendezvénysorozat azonban lényegében egyiket sem tudta maradéktalanul érvényesíteni. A zsinati főtanáccsal, lelkésszenteléssel egybekötött, Kolozsváron, Tordán és Déván tartott rendezvények önmagukban komoly nyilvánosságot jelentettek az egyház számára, akárcsak a jelenlevők létszáma és a résztvevők társadalmi státusza. A szervezők a következő meghívot-

⁸² ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 293., 288. f.

⁸³ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 253., 278., 288. f.

⁸⁴ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 240. f.

takra, illetve létszámra számítottak: az ország egyházainak vezetői, tizenöt hivatalos küldött az IARF részéről, az egyesült államokbeli, angliai, hollandiai, magyarországi, németországi és svájci unitárius egyházak képviselői, a zsinati főtanács egyházi és világi tagjai, valamint az egyházközségek küldöttjei. Nem hivatalos vendégekként, hanem turistaként mintegy kétszáz külföldi vendég érkezésével számoltak, ehhez adódott még a zsinati főtanács létszáma, kb. százhusz személy. A tordai vallásügyi határozat sem maradt teljesen visszhang nélkül, arról ugyanis a Tordára kihelyezett zsinati főtanács keretében megtartott konferencián emlékeztek meg.⁸⁵

Szükséges szólnunk azokról a beszámolókról is, amelyek az emlékünnepegről vagy annak visszhangjáról adnak hírt. Szám szerint két ilyen jelentésünk van. Az egyikből arra a következtetésre juthatunk, hogy a jubileumi emlékünnepet a püspök és az unitárius egyházkormányzat komoly „diplomáciai” sikerének könyvelhetjük el, kiegészítve természetesen azzal a megjegyzéssel, hogy mindehhez szükségeltett a hatalom érdekvezérelt hajlandósága is. „Szabo Bela” jelentése szerint az „unitáriusok kolozsvári nagygyűlése után Kiss Elek tekintélye sokat nőtt a magyarok körében”,⁸⁶ az emlékünnepe tehát – mint hangsúlyoztuk – nem maradt visszhangtalan, és az erdélyi magyar közösség szintjén is érzékelhető nyilvánosságot, illetve pozitív kicsengést kapott. A második, „Balog Marton” ügynöktől származó jelentés a rendezvénysorozat politikamentességére, illetve az ország kedvező megítélésére reflektál. Jelentése szerint sok külföldi és belföldi vendéggel beszélt, de nem tapasztalt semmi gyanúsat megnyilatkozásaikban, Donald Harrington New York-i lelkész pedig úgy nyilatkozott, hogy „1963-hoz képest örömteli változást és fejlődést tapasztal a hazánkban. Nemcsak az ország gazdasága, életminősége javult jelentős mértékben, de megváltozott [...] az általános hangulat is”.⁸⁷ Az 1968-as jubileumi ünnepség tehát mind az egyház, mind a hatalom részére hozta az elvárt eredményeket: előbbinek komoly identitásképző és -erősítő, utóbbinak viszont jelentős arculatépítő eszközeként működött. Hogy mindkét fél megtalálta számításait, arról Dogaru és a püspök 1968. október 23-i találkozásán elhangzottak is megerősítenek. Ezen Kiss Elek megköszönte Dogarunak az EH alkalmazottaitól kapott segítséget, utóbbi pedig úgy nyilatkozott, hogy az állam számára is hasznos volt, hogy nagy számú idegen vendég vehetett részt az emlékünnepen.⁸⁸

⁸⁵ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 252., 253. f.

⁸⁶ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 240. f.

⁸⁷ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 238. f.

⁸⁸ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 228. f.

Kiss Elek püspökségének egyik legjelentősebb sikerét az 1948-ban betiltott *Keresztény Magvető* folyóirat 1971. évi újraindításával érte el. A negyedévente megjelentetendő kiadvány rendeltetését az egyházvezetés a következőkben határozta meg: a lelkészek elméleti és gyakorlati továbbképzése, a teológiai irodalom művelése, gyakorlati segítségnyújtás a szertartások végzéséhez, az egyházi alkalmazottak és hívek tájékoztatása az egyházi eseményekről, a központ és vidék közötti kapcsolattartás és kommunikáció javítása, a bel- és külföldön megjelenő teológiai könyvek, folyóiratok, kiemelkedő irodalmi és művészeti alkotások ismertetése. A kérdést behatóan kutató Sándor Krisztinától tudjuk, hogy a folyóirat kiadásának engedélyezése érdekében folytatott tárgyalások már 1968-ban megkezdődtek, és az egyházvezetés csak hosszú és bonyolult egyeztetések után kapott nyomtatási engedélyt 1971 januárjában, miután az állam által előírt szigorú követeléseket maradéktalanul teljesítette.⁸⁹

Az EKT 1968. május 9-i gyűlésének jegyzőkönyvében leírtakból arra következtetünk, hogy a folyóirat újraindításának gondolata a püspöktől származott. Ebben ugyanis az olvasható, hogy az EH tisztviselőivel folytatott megbeszélésen a püspök pozitív ígéretet kapott egy egyházi lap kiadására vonatkozóan, továbbá az ő javaslatára nevezték ki azt a háromfős munkacsoportot (Erdő János, Kovács Lajos, Sebe Ferenc), amelyet a lap kiadásának és szerkesztésének az előkészítésével bíztak meg.⁹⁰ A tárgyalások megkezdésének időpontját és a végeredményt tekintve azt mondhatjuk, hogy – hasonlóan az 1968-as ünnepséghez – a püspök jól érzékelte a pillanatot, mikor bocsátkozhat tárgyalásokba a hatalommal ahhoz, hogy kérését teljesítsék. Természetesen ez esetben is az időzítés és tárgyalás önmagában még nem jelentetett garanciát a sikerre, a döntő tényezőnek az államvezetés akarata minősült, amelyet kizárólag gyakorlati szempontok határoztak meg. Meggyőző bizonyítéka mindennek az egyetlen, ez ügyben rendelkezésünkre álló forrásunk. 1970. november 17-én Hoinărescu Țepeș vallásügyi inspektor a következőket javasolta Dumitru Dogarunak a püspökkel november 12-én folytatott tárgyalás után: az unitárius papok körében kétértelmű beszédeket tartalmazó prédikációs gyűjtemények foognak közkézen ellenőrizetlenül. Azért, hogy ezeket a kézzől kézre keringő anyagokat ellenőrizni tudják, szükséges egy olyan időszakos folyóirat megjelentetése, amelybe ezeket „becsatornázzák”, azaz felügyelet alá vonhatják. Emellett pozitív visszaigazolása lehetne

⁸⁹ SÁNDOR Krisztina, „A *Keresztény Magvető* újraindítása 1971-ben”, *Keresztény Magvető* 119., 3. sz. (2013): 266–277.

⁹⁰ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 266. f.

annak, hogy az állam megfelelő módon rendezze az egyházakkal fenntartott kapcsolatokat.⁹¹

Az egyház számára a rendkívül fontos ügyek közé tartozott az állambiztonsági szervek által megfigyelt és zaklatott lelkészek, illetve teológiai hallgatók helyzetének megnyugtató rendezése is. A gyakorlatban ezt a püspök szintén tárgyalások révén kívánta megoldani, vagyis az EH képviselőivel való találkozások alkalmával szót emelt a politikai rendőrség, valamint egyes területi felügyelők túlkapasai ellen, és védelmet kért lelkészei számára. Az 1968. október 23-i meghallgatásán például azért panaszkodott Dogarunak, hogy a Securitate és Hoinărescu Tepeș megbízott nagyon sokat ártottak Erdőnek.⁹² Hasonlóképpen járt el Rostás Dénes érdekében, amikor Ladislau Vișan vallásügyi felügyelőnél panaszolta be Hoinărescut és a Securitatét, az ellene folytatott intrikák miatt.⁹³ A zaklatások tárgyalások útján történő rendezésének legmeggyőzőbb bizonyítéka Sebe 1965. március 29-én kelt jelentésében olvasható, amelyben a püspök a következőket mondta ügynök munkatársának: „Én testvéri és lojális módon szeretnék együttműködni Hoinărescuval, de ha akadályoznak bennünket, Dogaru úrhoz kell fordulnom, úgy, ahogyan azt már tettem akkor, amikor egyes papokat megvertek. Akkor is, anélkül, hogy bárki is tudott volna róla, Bukarestbe mentem, és panaszt tettem a főtitkár úrnál, és így megszűntek a verések.”⁹⁴

Ugyancsak tárgyalások útján oldott meg a püspök egy másik kényes kérdést is, amelyet Sebe Ferenc és „Torday Kalman” hálózati személyek provokáltak ki azzal, hogy egy olyan zászlóról tájékoztatták a politikai rendőrséget, amelyet Észak-Erdély Romániához való visszacsatolása után a kolozsvári templom orgonaszekrényébe rejtettek el. Az SKTI 1967. március 25-én kelt jelentése szerint a püspök ebben az ügyben Bukarestbe utazott, és Dogarutól biztosítékot kapott arra, hogy a kérdést kedvezően oldják meg. Közbenjárása ebben az esetben is eredményesnek bizonyult, ugyanis az állambiztonság szervei lemondtak a nyomozati vizsgálat megindításáról.⁹⁵

⁹¹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 180. f.

⁹² ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 230. f.

⁹³ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 309. f.

⁹⁴ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 552. f.

⁹⁵ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 364. f.

Lojális, a hatalmat kiszolgáló bábfigura?

Egy „Palfy Janos” ügynöktől származó, 1964. december 7-én kelt jelentés szerint a lelkészközösség bizonyos rétege a hatalom hűséges kiszolgálójaként tekintett püspökére. A továbbiakban ebből a jelentésből idézünk bővebben, ami részben Máthé Sándor és Máthé Zsigmond lelkészeknek, részben az unitárius egyháztársadalom bizonyos szegmensének a véleményét tükrözi az ügynök tolmácsolásában. „A két unitárius lelkész panaszkodva mondta, hogy nemcsak a napirendi pontokat, hanem az elmondott beszédet is előzetesen be kellett mutatni román nyelven Bukarestben, az EH-ban. Az EH képviselője részt vett a Főtanácson és ellenőrizte a munkálatok zajlását. Dr. Kiss Elek püspök magatartását a lelkészek és az egyház híveinek nagy része kifogásolta. Szemére vetik, hogy talpnyaló/túlzottan hűséges, fél a hatóságoktól, gyenge emberként jellemzik, karrieristának, opportunistának [tartják]. Ahogy mondják, ha kap egy levelet külföldről (főleg az USA-ból vagy Angliából), nem nyitja fel, hanem érintetlenül átadja a hatóságoknak. Nem mer fenntartani semmiféle vallási vagy kulturális kapcsolatot az angliai vagy USA-beli nagy unitárius közösségekkel.”⁹⁶ 1964 novemberében „Ferenci Emma” ügynök Budapesten találkozott Kiss Évával, a püspök leányával. A tőle nyert információk szerint az első személyes találkozóig, az 1964-es hágai IARF-konferenciáig a nemzetközi egyházi berkekben is a püspököt a rendszer emberének tekintették. Idézzük „Ferenci” jelentésének erre vonatkozó részét: „Azt mondta a forrásnak, most valóban büszke az apjára [...], akiről nyugaton azt mondták, hogy egy kommunista püspök, »vörös pap«, de most tisztázták ezek a kérdések az unitáriusok Haga-i nemzetközi kongresszusán, ahol a nyugatiak személyesen beszéltek vele, meggyőződtek kicsoda, és sokat ünnepeleték.”⁹⁷ Természetesen a püspök maga is tisztában volt azzal, hogy sokan kifogásolják az általa képviselt irányvonalat, és lényegesen határozottabb, harciasabb fellépést várnak tőle a hatalommal szembeni megnyilvánulásaiban. Egy 1963. október 22-én kelt jelentésben a püspök ama panaszáról olvashatunk, hogy elégedetlen amiatt, amiért környezete képtelen reálisan felmérni és megérteni azt a helyzetet, amiben egyházfőként van: „Panaszkodott, hogy követik, minden levelet felbontják és elolvassák, mindezek ellenére minden levelet, mihelyt megkap, bemutatja a néptanács mellett [működő] felügyelőségnek, így fejezve ki »hűségét«. Ezek a szempontok nincsenek értékelve, és egyes személyek a környezeté-

⁹⁶ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 521., 522. f.

⁹⁷ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 517. f.

ből tévesen értelmezik ezeket, tény, ami miatt elégedetlen.”⁹⁸ Összegezve tehát a fentieket, az egyházi közvéleményen belül létezett egy olyan – jelentősnek mondható – áramlat, amely a püspök megalkuvó magatartását kifogásolta.

Az alábbiakban vizsgáljunk meg néhány példát arra vonatkozóan, hogy jogosak voltak-e ezek a kritikák, voltak-e olyan megnyilvánulásai az egyházfőnek, amelyek megalapozhatták a hűséges, rendszert kiszolgáló püspök képének a kialakulását. Elsőként nézzük az egyházi nyilvánosság előtt történő megnyilatkozásait, kijelentéseit. „Szasz Gh.” ügynök 1954. március 27-én kelt jelentése szerint 1954 márciusában a püspök találkozott Bukarestben a vallásügyi minisztérium képviselőivel és Petru Grozával, az államtanács elnökével. Az itt szerzett pozitív benyomások következtében úgy nyilatkozott az egyházi főtanácsban, hogy azon a véleményen volt és van, miszerint az egyháznak lojálisan kell viselkednie a kormánnyal szemben. Ezt az álláspontját később egy, az EFPTI-ben szervezett baráti találkozás alkalmával is megismételte.⁹⁹ Sebe Ferenc előadó-tanácsos 1961. április 13-ai jelentése szerint a kolozsvári egyházközség 1961. évi közgyűlésén a püspök nagyon pozitívan nyilatkozott az unitárius egyház és az állam közötti viszonyról, az EH-val fennálló kapcsolatukat barátinak, testvérinek minősítette. A hívek körében – mondta Sebe – a püspök egyébként mindig „nagyon hűségesen”, még igenis túlzottan hűségesen nyilatkozik.¹⁰⁰

A hűségnyilatkozatok természetesen nem korlátozódtak kizárólag csak a belső egyházi nyilvánosságra, a látogatóba érkező külföldi vendégek szintén a püspök „célközönsége” közé tartoztak: az 1961 augusztusában Donald Harrington lelkész által vezetett amerikai vendégek előtt tartott istentiszteleten például a Grozával ápolt barátságáról, valamint az államtól kapott támogatásokról is szót ejtett.¹⁰¹ A püspök a külföldi vendégek társaságában sem volt visszafogott, és a túlzó hűségnyilvánítások néha a beszélgetőpartnerek számára is szembetűnőek voltak. Az 1963 májusában Kolozsvárra látogató Hendrik Jacob Wytema IARF-elnöknek például azzal dicsekedett, hogy nagyon sok régi kézirat fordítására és kiadáshoz való előkészítésére csakis a napjaikban biztosított szabad vallásgyakorlásnak köszönhetően kerülhetett sor, mivel az ezt megelőző háromszáz évig tartó elnyomás időszakában erre nem nyílt lehetőség. Az esetről jelentő

⁹⁸ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 348. f.

⁹⁹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 53. f.

¹⁰⁰ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 174. f.

¹⁰¹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 208. f.

Sebe szerint, amikor Wytema „meghallotta a »vallásszabadság« kifejezést, akkor az arcán a hitetlenségnek enyhe mosolya futott át”.¹⁰²

A lojális állásfoglalások sora a külföldön tett nyilatkozatokkal vált teljessé. Az 1964. augusztus 18–23. között zajló hágai IARF-kongresszuson, valamint az augusztus 24–26. között zajló leideni teológiai konferencián résztvevők (Kiss Elek, Kovács Lajos, Sebe Ferenc) Sebe beszámolója szerint a rendszer elvárásainak megfelelően viselkedtek és szólaltak fel.

Nézzünk most néhány, a rendszerhűsége és a hatalom kiszolgálására vagy a hatalom akaratának való alávetettségre utaló cselekedet. Az egyházfő hatalomhoz való viszonyulásának kritikájából kitűnik, hogy az ellene megfogalmazott kifogások egyike a cselekvési autonómia hiánya, a rendszer utasításainak kritika nélküli elfogadása volt. E negatív magatartásra elsősorban a püspököknek a külföldi egyházakkal folytatott kapcsolattartását hozták fel példának, abszurdnak tartva azon döntését, hogy a neki vagy az egyháznak címzett leveleket kibontatlanul továbbítja az EH szerveihez. Mivel a külföldi egyházakkal való kapcsolattartást a vallásügyi törvény szigorú állami felügyelet alá helyezte, ezért a megfogalmazott kritikák túlzóak voltak, másrészt azonban az is igaz, hogy a püspök megrögzötten ragaszkodott ahhoz, hogy az EH tudomása és engedélye nélkül ne történjen semmilyen intézkedés ebben a vonatkozásban. Sebe 1963. április 23-án kelt jelentése szerint például a püspök nem szeretett levelezni külföldiekkel, és csak olyan kapcsolatokat tartott fenn, amelyekről az EH is tudott, illetve amelyeknek a fenntartására engedélyt kapott.¹⁰³ A rendszerrel szembeni túlzott elővigyázatosságnak, tiszteletnek jellegzetes bizonyítéka továbbá az a mozzanat is, amikor Csifó Nagy László elhalálózása alkalmával az amerikai unitáriusok elnökétől kapott – személyes jellegű – részvétnyilvánító levelet felbontatlanul továbbította az EH-hoz.¹⁰⁴

A nem hivatalos látogatókként érkező külföldi vendégek előli „menekülést” szintén a hatalom játékszabályaihoz való idomulás, a megfelelési kényszer közvetett bizonyítékeként értékeljük. Sokatmondó e tekintetben az a történet, amit az SKTI 1965. február 25-én kelt összefoglaló jelentésében olvashatunk: 1962. június 15-én „Grigorescu” ügynök egy amerikai turistától kapott levelet kézbesített a püspököknek, ami B. Wels egykori amerikai konzul üdvözlétét tartalmazta. Utóbbi, miután elolvasta a levelet, a turista holléte felől érdeklődött, majd miután megtudta, hogy már nem tartózkodik Kolozsváron, „nagyon elégedettnek

¹⁰² ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 299. f.

¹⁰³ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 287. f.

¹⁰⁴ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 368. f.

mutatkozott, amiért nem kellett vele találkoznia”.¹⁰⁵ Ezt követően nyomatékosan kérte az idegenforgalomban dolgozó ügynököt, hogyha a városba érkező turisták közül bárki is szeretne vele személyesen találkozni, „úgy rendezze a dolgot”, hogy erre ne kerülhessen sor. „Nyugodt életet akarok, amennyire lehetséges – indokolta kérését –, és nem szeretnék abba a gyanúba esni, hogy kapcsolatokat tartok fenn külfölddel.”¹⁰⁶ A rendszer akaratához idomuló, azt kiszolgáló magatartásnak egy másik példáját ugyancsak ebben a jelentésben olvashatjuk. A beszámolót szerkesztő Onac Ioan rendőrkapitány szerint 1959–1963 között az állambiztonság szervei több alkalommal is segítségét kérték „bizonyos személyek” cselekedeteinek a dokumentálása céljából, és minden alkalommal készségesen rendelkezésükre bocsátotta a kért anyagokat és adatokat.¹⁰⁷

A rendszerhű arculat kialakulásához, illetve megszilárdulásához a pártállam is hozzájárult olyan jelképes cselekedetekkel, mint 1968-ban a Román Szocialista Köztársaság Csillagrendjének II. osztályú érdemrendjével való kitüntetés. Sebe szerint a kitüntetés az egyházfőt és a vezető egyházi tisztviselőket örömmel töltötte el¹⁰⁸ – minden valószínűség szerint azért, mert ez tulajdonképpen biztósítéka és pozitív visszaigazolása volt a hatalom irányából annak, hogy az egyház kormányzási módszerét elfogadja, megfelelőnek tekinti. A rendszerhű képre a püspök is ráerősített azzal, hogy központi békebizottsági tagságával szerepet vállalt a hatalom propagandagépezetében.¹⁰⁹ 1962-ben, a bukaresti központi békeértekezlet munkálataira küldött Kolozs tartományi bizottságba a püspököt is beválasztották delegátusként.¹¹⁰

A püspök egyházkormányzási stratégiáját és magatartását meghatározó tényezők

Korábban szóltunk arról, hogy a püspök vezetési stratégiájának irányelvét a megegyezést kereső, nyílt összecsapásokat kerülő, tárgyalásos úton történő érdekképviselet és érdekérvényesítés képezte. Megfigyelhettük, hogy bizonyos ügyekben visszafogott kritikát alkalmazott a hatalom intézkedéseivel szemben, Izsák esetében pedig határozott ellenállást tanúsított, másfelől azonban azt is lát-

¹⁰⁵ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 1. 189. f.

¹⁰⁶ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 1. 189. f.

¹⁰⁷ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 1. 191. f.

¹⁰⁸ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 273. f.

¹⁰⁹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 146. f.

¹¹⁰ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 243. f.

hattuk, hogy rendszerhűségét sokszor olyan látványosan juttatta kifejezésre, hogy az még közvetlen környezetében is visszatetszést szült. Adódik a kérdés, hogy mi állhatott eme magatartás mögött: jól kigondolt kormányzási stratégia vagy a félelem, karrierizmus motiválta elvtelenség? Véleményünk szerint az előbbi, vagyis a jól kigondolt stratégia, amelyik figyelembe vette a korszak politikai adottságait, és nem az ellenállást, hanem a kiegyezést, az óvatosságot részesítette előnyben. Természetesen ezt az irányvonalat alapvetően befolyásolta a rendszer erőszakra épített hatalomgyakorlási módszere, így a megtorlás megelőzése a legfontosabb elemét képezte az egyházfő kormányzási elvének.

Mielőtt a püspök magatartásának és kormányzási stratégiájának meghatározó indítékairól szólnánk, szükséges leszögeznünk, hogy az eszmei azonosságból fakadó együttműködés motivációja kizárható, mivel a rendszer erőszakos módszerei, diszkriminatív politikája és társadalmi célkitűzései nemcsak hogy ismertek voltak az egyházfő előtt, hanem ellentétben is álltak az egyház érdekeivel, illetve az ő értékrendjével. „Ferenczi Emma” ügynök 1961. február 28-án kelt jelentése világosan rámutat arra, hogy a hatalommal való együttműködést nem az eszmei, értékrendbeli azonosság, hanem az erőszakos hatalomgyakorlás és a félelem légköre határozta meg. „Ferenczi” szerint Donald Harrington amerikai lelkész látogatása kapcsán a püspök felesége a következőket mondta neki: nagyon meg voltak ijedve Harrington és felesége látogatása alkalmával, ő fel volt készülve arra, hogy be fogják hívni a Securitatéra. Nagyon örvendenek ugyanakkor a látogatásnak, mert így alkalom adódott arra, hogy a nyugati unitáriusokat tájékoztassák a helyzetükről. Férjének nagyon sok barátja van külföldön, akik, nem ismerve valódi helyzetüket, nem értették meg, hogy miért szakította meg velük a kapcsolatot. Harringtonékon keresztül ezek a barátok azonban most tájékozódhatnak az okokról, és megőrizhetik a róla kialakított pozitív benyomásaikat. Nehéz az egyház helyzete, a férjének nincs befolyása a dolgok menetére, a legértékesebb emberek be vannak börtönözve, egyetlen jó szót sem mondhat az érdekekben. Hajdan, mikor még létezett az Országos Magyar Párt, ha a magyaroknak valami panaszuk volt, ehhez a párthoz fordultak, és az rögtön intézkedett. Figyelmeztették Harringtonékat, hogy vigyázzanak, mit nyilatkoznak, mert a román hírszerző szervek már másnap tudomást szereznek arról, ezért tehát abban az esetben, ha Romániára nézve kedvezőtlen kijelentéseket tesznek, akkor kellemtelen helyzetbe hozhatják azokat a személyeket, akikkel kapcsolatba léptek kolozsvári tartózkodásuk idején.¹¹¹

¹¹¹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 162., 163. f.

A haszon- és nem értékelvű együttműködést bizonyítja a püspök 1964 áprilisában Sebe Ferencsel megosztott gondolata is: „úgy vélem, hogy az egyház és mindannyiunk érdeke, hogy minél tökéletesebb összhangban éljünk az állammal, az én feladatom, hogy védjem az egyház érdekeit, és ezt teszem, de ez [az érdekvédelem] csak úgy végezhető, ha figyelembe vesszük a valós helyzetet, ami-ben élünk. Ez nem jelent önfeladást, vagy hogy hízelgők legyünk, de azt jelenti, hogy igazodjunk a hivatal által adott rendelkezésekhez és a létező keretekhez, hogy az ország törvényeivel összhangban megpróbáljunk eredményeket elérni.”¹¹²

A rendszer tekintélyelvűségéből származó veszélyeket a püspök lojális magatartással, fokozott óvatossággal, valamint az esetleges konfliktusok megelőzésével próbálta elhárítani. Miután a lojalitásra vonatkozóan több példát is bemutattunk, ezért a továbbiakban csak az utóbbi két módszerhez kapcsolódóan szeretnénk bemutatni néhány jellegzetes esetet.

Nézzük először az óvatosságra utaló eseteket, melyek legfőbb jellemzője, hogy a püspök szigorúan ragaszkodott a hatalom által felállított követelményrendszerhez, és látványosan került az esetleges konfliktusokra, illetve gyanúsítgatásokra okot adó helyzeteket; egyháza tisztviselőitől természetesen hasonló magatartást követelt. Eklatáns példa ez utóbbira az alábbi eset: 1961. április 1-jén Sebe Ferenc a püspök tanácsát kérte azzal a jelenséggel kapcsolatban, hogy a válásórára járó gyermekek száma megcsappant. Válaszként a következő tanácsot kapta felettesétől: „Ne tegyétek ki magatokat semminek, nehogy túlzásba essetek ebben a tekintetben. Máskülönben a helyzet [egyházaké] hasonló a többi itteni országbeliéhez. Ez a dolog nagyobb léptékben fog majd megoldódni.”¹¹³ Az önvédelmet szolgáló óvintézkedés példajaként értelmezhető Walter Wilson unitárius vallású elektromérnök esete, aki 1964-ben azzal a céllal érkezett Romániába turistaként, hogy felkeresse a vallásához kapcsolódó fontosabb erdélyi helyszíneket. Kolozsvári tartózkodása idején egy alkalommal a püspök vacsorára hívta meg Wilson-t, és egyben maradásra szólította fel az utóbbi mellé hatóságilag kijelölt tolmácsot is, holott az jelezte, hogy neki nem köteles jelen lennie.¹¹⁴ Vagyis a püspök egy nyugati állampolgár társaságában egy állami tisztviselő jelenlétével biztosította be magát, hogy az „idegen” társaságában nem szervezkedik semmiféle rendszerellenes összeesküvésre. Az öncenzúrába hajló óvatosság, önmérséklet kirívó példajaként említhetjük meg azt a szerkesztői munkafolyamatot, amely

¹¹² ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 403. f.

¹¹³ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 166. f.

¹¹⁴ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 503. f.

egy olyan kis egyháztörténeti ismertetőt kívánt összeállítani, amit az IARF kért az unitárius egyháztól az 1964-es hágai kongresszusra. Az egyház jelenéről is beszámoló, Erdő János által szövegezett ismeretterjesztő tanulmányt 1964. május 13-án véleményezte a püspök, Sebe Ferenc és Kovács Lajos. A megbeszélésről jelentő Sebe szerint a jelenlevők egyetértettek abban, hogy lehetőleg kerülni kell az olyan fejezeteket az egyház múltjából, amelyek a felekezetek közötti konfliktusokra utalnak, és olyan intézményekről tájékoztatnának – iskolák, egyháztársadalmi szervezetek, kiadványok –, amelyekkel az egyház 1948-at követően már nem rendelkezik.¹¹⁵

A püspök megelőzési stratégiájában négy elem különíthető el: passzív magatartás a külföldi kapcsolatokban, a hatalom narratívájához való idomulás, a kompromittáló cselekedetek, megnyilatkozások leleplezése, illetve elhallgattatása, valamint az ideológiai útmutatás. A külföldi egyházakkal vagy vallási szervezetekkel szembeni passzív magatartásra jó példa a következő eset: 1960-ban, amikor az IARF titkára, S. van der Woude bejelentette látogatási szándékát Kovács Lajosnak, a püspök úgy nyilatkozott, hogy nem hívnak meg senkit, mert senkivel és semmilyen szervezettel nem tartanak fenn kapcsolatot. Ellenben, ha mégis jönni akar, akkor szívesen látják.¹¹⁶ A hatalmi diskurzushoz való idomulásra a következő esetet hozhatjuk fel példának: 1960. április 27-én a püspök magához hívatta Májai Endrét, és a következőket mondta az utóbbi egy 1958-ban tartott előadásával kapcsolatban. Augustin Enea, Kolozs tartományi inspektor figyelmeztette őt, ne gondolják azt, hogy hozzájárulnak ahhoz, hogy a lelkészi értekezleteken teológiai kérdésekről – a lélek halhatatlanságáról, Istenről stb. – értekezzenek, beszéljenek helyette a népi demokratikus rendszer előnyeiről, az országban zajló építkezésekről és a békéről. „Tehát vagy mindent az akaratum szerint teszel, vagy mind megüünk a fenébe. Megkérlek, ne írd többet filozófiai vagy hittani kérdésekről, hogy kerüljük el azokat a problémákat, amelyek elválasztanak az államtól, keressük azokat a kérdéseket, amelyek összekötnek.”¹¹⁷ Az ideológiai útmutatás módszerét a püspök elsősorban a lelkészi értekezleteken alkalmazta a következő koreográfia alapján: az elhangzott előadás után mindig elsőként szólalt fel, és ódaszerűen magasztalta a rendszer által megvalósított politikai, gazdasági és társadalmi eredményeket, valamint az egyháznak nyújtott segítséget.¹¹⁸ A leleplezésnek mint megelőző módszernek leglátványosabb, egy-

¹¹⁵ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 407. f.

¹¹⁶ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 143. f.

¹¹⁷ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 153. f.

¹¹⁸ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 492. f.

ben legbizarrabb esetét Kelemen Lajos történész hagyatékával kapcsolatban illusztrálhatjuk. Az 1963. július 9-én elhunyt – az egyházi főgondnoki tisztséget is betöltő – Kelemen temetési szertartására augusztus 12-én került sor. A szertartást a püspök végezte, és a jelenlevőket azzal a megdöbbentő kijelentésével sokkolta, hogy az elhunyt hagyatékát Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila az egyház levéltárába helyezték el.¹¹⁹ A temetésen résztvevők megdöbbenését jól illusztrálja Debreczeni László kijelentése, aki úgy nyilatkozott, hogy még álmában sem gondolta volna, hogy a püspök mindezt elmondja a szószékről.¹²⁰ Ha erkölcsileg kifogásolható is volt azonban a püspök magatartása, a hagyaték hollétének felfedése paradox módon mégis az egyház érdekét szolgálta, az ugyanis teljesen nyilvánvaló volt a korábbi tapasztalatok alapján, hogy az egyházba beépített ügynökök előbb-utóbb úgyszólván felfedik az állambiztonságiak előtt ezt az ügyet, és az utólagos mentegetőzés nemcsak bizalomvesztéssel, hanem az egyházat feleslegesen megterhelő bonyodalommal és hosszadalmas önigazoló magyarázkodással fog járni. Az államot és annak politikáját kompromittáló kijelentésektől való óvakodás a legfontosabb stratégiai lépések közé tartozott. Ebben a tekintetben – helyszűke miatt – egyetlen jellemző példát szeretnénk bemutatni, amelyik a brassói templom felszentelésnek harmincéves évfordulója alkalmával szervezett ünnepséghez kapcsolódik. Az 1966. október 23-i ünnepséget a Carpați vendéglőben tartott ebéd zárta. Az ebéd végeztével a mintegy száznyolcvan résztvevő közül többen is a püspök felszólalását követelték, erre azonban mégsem került sor. Az egyházfő magatartását később Májainak azzal magyarázta, hogy nyilvános helyiségben voltak, felszólalása másokra is ösztönzőleg hatott volna, és mivel alkoholt fogyasztottak, tartott attól, hogy „valami ostobaságot” mondanak.¹²¹

A püspök óvatosságra, megelőzésre alapozó kormányzási stratégiáját – az egyház működését meghatározó politikai környezet mellett – még három tényező befolyásolta/befolyásolhatta: a külföldi unitárius egyházak, vallásos szervezetek magatartása, a munkatársak befolyása, valamint az egyházkormányzásról alkotott személyes meggyőződése.

Sebe Ferenc 1963. augusztus 6-án kelt tájékoztatója szerint a romániai unitárius egyházvezetés bizonyos tagjai az IARF vezetőit erőtlennek és cselekvésképtelennek ítélték meg, akiktől fontos ügyekben nem lehet érdemi segítséget

¹¹⁹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 329. f. Lásd még: Kovács Sándor, „Egy hagyaték sorsa. Kelemen Lajos személyi levéltárának államosítása”, *Erdélyi Múzeum* 77., 4. sz. (2013): 108–124.

¹²⁰ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 329. f.

¹²¹ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 399–400. f.

kapni. Erre utal Csifó Nagy László kijelentése, aki Hendrik Jacob Wytema elnök ama ígéretére, hogy egy gépkocsival ajándékozzák meg a püspöki hivatalt, úgy nyilatkozott, hogy „ezek a hollandok csak össze-vissza beszélnek, de nem tesznek semmit. [...] Még arra sem képesek, hogy egy gyógyszeres segítséget megoldjanak. Szégyellem magam, hogy még Hoinărescunak sem küldték el a gyógyszer, amit megígérték”.¹²² 1961. április 11-én S. van der Woude IARF-főtitkár Bukarestben találkozott Dumitru Dogaruval abból a célból, hogy lobbizzon a püspöknek és Kovács Lajosnak a svájci kongresszuson való részvétele érdekében. Az IARF tevékenységét és a kongresszus témáját ismertető beszámolóból arra következtethetünk, hogy a szabadelvű vallásokat tömörítő nemzetközi szervezettől valóban gyermekes dolog lett volna konfrontatív magatartást elvárni, mivel az programjában a vitás kérdések békés úton való megoldását támogatta a harcias problémakezelés ellenében.¹²³ Sebe Ferencnek az 1964-es hágai kongresszusról szóló jelentése ugyanakkor egy olyan helyzetképet vázolt, amely szerint a szervezet tagságának többsége pozitívan ítélte meg a romániai helyzetet és az állam egyházpolitikáját. Az IARF tagjai – olvashatjuk a jelentésben – nincsenek rossz véleménnyel a román állam és az egyház közötti viszonyról, a kongresszuson résztvevők többsége haladó nézeteket vall, és azok a jelenlevők, akik már jártak Romániában, dicsérő hangnemben szóltak az országban uralkodó viszonyokról és az unitárius egyházzal.¹²⁴ A romániai egyházügyi állapotok kedvező megítélése mellett volt még egy tényező, ami az unitárius egyház számára az érdekérvényesítés szempontjából ugyancsak előnytelen helyzetet eredményezett. Információink szerint a Romániába érkező amerikai unitáriusok döntő hányada csak hitbéli síkon érdeklődött a romániai unitárius közösség iránt, politikai kérdések nem érdekelték.¹²⁵ Ha egy-egy látogatóban mégis lett volna ilyen természetű fogékonyság, a romániai unitáriusokat érintő politikai ügyek megismerésére gyakorlatilag nulla esély volt éppen a kolozsvári egyházvezetés kényszerű elhallgató vagy a valóságos viszonyokat elkendőző magatartása miatt.

Találni adatot arra vonatkozóan, hogy a püspököt állásfoglalása kialakításában közvetlen környezete is befolyásolta, és az amúgy is óvatos egyházfőt még inkább ennek a magatartásnak a követésére sarkallta. Ezt mutatja például a frissen szabadult Lőrinczi Mihály beiktatásának ügye. A püspök elképzelése, hogy részt fog venni és beszédet fog mondani a beiktatáson, aggodalommal töltött el

¹²² ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 324 f.

¹²³ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 177. f.

¹²⁴ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 474. f.

¹²⁵ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 3. 333. f.

több központi egyházi tisztviselőt. Kovács Lajos úgy vélekedett, hogy jelenléte rossz fényt vetne az egyház megítélésére, mivel azt a Lőrinczi rehabilitációjára tett kísérletnek és a személye melletti kiállásnak fogják majd értelmezni az állami hatóságok. Ennek érdekében beszélt Szathmáry János jogtanácsossal, akinek sikerült meggyőznie a püspököt arról, hogy maradjon távol a beiktatástól, amelyet végül szerény körülmények között, a megbízható Sebe Ferenc és a szindi egyházközséggel szomszédos lelkészek részvételével tartottak meg.¹²⁶

1971. szeptember 11-én Márton Áron római katolikus püspök „Enyedi Zoltan” ügynök szerint a következőket mondta Kiss Elek temetési szertartásán: „»dr. Kiss Elek unitárius püspök nem tartotta ellenségnek azt, aki kívülről támadta az egyházat. Azokat tartotta igazi ellenségnek, akik elhagyták a meteoszlopot...« Itt Márton Á. püspök nem fejezte be a mondatot, de, akinek volt füle a hallásra, hallhatta, és »beállt a kommunisták mellé.«¹²⁷ Kevés eltéréssel, de hasonló tartalommal adta vissza Márton Áron szavait a „Bibliotecarul” fedőnevű hálózati személy is: „»Az unitárius egyház elhunyt püspökének volt egy alapelve, mely szerint az egyház ellenségei nem az egyházon kívül találhatóak, hanem azoknak a soraiban, akik elhagyták az egyházat.« (Akik kiléptek a soraikból.)¹²⁸ Nem tudjuk, hogy a hívekre vagy az egyházi tisztviselőkre, avagy mindkét csoportra értendő-e az „egyházat elhagyók” szóösszetétel, Márton Áron kijelentésének segítségével azonban közelebb kerülünk a Kiss Elek által alkalmazott stratégia megértéséhez. Olvasatunk szerint főpásztori működésének fő célkitűzését egyháza belső egységének a megőrzése képezte. Ezt az egységet úgy kívánta biztosítani, hogy a pártállami nomenklatúrával fenntartott jó kapcsolatok segítségével egyfelől igyekezett kivédeni az egyház működésére veszélyt jelentő hatalmi intézkedéseket, másfelől pedig olyan mértékű hatalmat biztosítani a maga számára, aminek segítségével az egyházon belül féken tudta tartani azokat a személyeket, akik megítélése szerint az „egyház ellenségeinek” minősültek – mint például Izsák Vilmost.

Összegzés

Ellenálló, alkalmazkodó vagy a rendszer kiszolgálója volt-e Kiss Elek? Bár az egyház közvéleményének egy része kiszolgálóként tekintett az unitárius egyház huszonhetedik püspökére, ez utóbbi vád a megfigyelését képező források tükré-

¹²⁶ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 2. 291. f.

¹²⁷ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 4. 10. f.

¹²⁸ ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. vol. 4. 11. f.

ben semmiképpen sem tűnik megalapozottnak. Olvasatunkban a püspök egyházvezetési stratégiáját a hatalommal való békés megegyezésre alapozta, és bár óvatosságra törekvő politikája sok esetben azt a látszatot keltette, hogy elvtelenül vetette alá magát minden hatalmi utasításnak, a teljes kép mégis azt mutatja, hogy ahol alkalmasnak látta a kritika és az ellenállás eszközét, ott a hatalommal folytatott alkudozások során igyekezett is érvényesíteni azokat. A politikai rendőrség által összegyűjtött forrásanyag annak az unitárius egyházfőnek a képét rajzolja elénk, aki negyedszázados intézményvezetői működése során, felismerve a hatalmi erőviszonyokat, olyan „baráti” kapcsolat kialakítására törekedett a regnáló rendszerrel, ami biztosítékot nyújthatott ahhoz, hogy egyháza súlyosabb megrázkódtatások nélkül tudjon működni. Ennek érdekében, mint láthattuk, hajlandó volt olyan kompromisszumokra is, amelyek személyének erkölcsi megítélését negatívan érintették. A mindenféle provokációtól óvakodó, folyamatos tárgyalásokra, alkudozásokra és mérsékelt kritikára hangolt pragmatikus kormányzási taktika hatékonynak bizonyult, és a püspök sok esetben érvényesíteni tudta egyházépítő törekvéseit jó helyzetfelismerésével és az EH képviselőivel folytatott kitartó egyeztetésekkel.

Kovács Sándor (közlő)

Mikó Imre köszöntőbeszéde Kiss Elek püspökké választásának 20. évfordulóján

Az EKT jegyzőkönyve 338–340. oldalai az 1966. október 13-án
az EKT teremben tartott gyűlésről

„Főtisztelendő Egyházi Képviselő Tanács!

Örömmel üdvözlöm tanácstermünkben a Vallásügyi Hivatal képviselőjét¹ és a Képviselő Tanács tagjait, különösen azokat, akiknek hosszú utat kellett megtenniök, hogy mai értekezletünkön részt vehessenek. Legutóbbi ülésünk óta² egyházi életünk gazdag volt eseményekben, az előadói jelentések majd számot adnak mindarról, ami unitárius vonatkozásban belföldön és külföldön történt. Annak pedig, hogy az elnöki megnyitót ma én tartom, különös oka van. Húsz évvel ezelőtt, pontosan 1946. szeptember 15-én választotta meg a székelykeresztúri zsinat püspöknek dr. Kiss Eleket, főgondnoknak pedig az én apámat,³ aki csak a zsinat tizedik évfordulóját érhetette meg.

Főtisztelendő Tanács!

Ha egyházunk történelmén végigtekintünk, a huszonkét unitárius püspök közül mindössze heten töltötték be a püspöki tisztséget több mint húsz évig. A hosszú élet és hosszú tisztviselés önmagában véve még nem érdem, hanem a sors ajándéka. A kérdés csak az, hogyan sáfarkodik az ember a reája bízott talentumokkal és az osztályrészül jutott esztendőkkal. Dr. Kiss Elek húszéves püspöki szolgálata azt bizonyítja, hogy talentumait maradék nélkül az egyház ja-

¹ Albuşan Ioan kultúrinspektorról van szó.

² 1966. június 16-án volt EKT-ülés.

³ Mikó Lőrinc (1881–1957) ítélőtáblai tanácselnök, 1946-tól 1952-ig főgondnok.

vára fordította, egyházi életünk pedig az elmúlt húsz év alatt az ő vezetésével újabb virágzásnak indult.

A férfikor derekán foglalta el a püspöki széket. A nép köréből jött. Iskolai tanulmányai során megismerte egyházunk két metropoliszát: Székelykeresztúrt és Kolozsvárt. A Teológián a Múzsák és Erények jegyében készült a papi pályára. Az egyetemen Böhm Károly oldalán alakult ki filozófiai világgépe. Megjárta Angliát, és békevágygal telítve tért haza az első világháború küszöbén.⁴

Ha dr. Kiss Elek tanulmányai a maguk hosszúságában és szélességében felölelték a teológia, a filozófia és a pedagógia területét egyaránt, az egyházi életben kifejtett munkássága nem kevésbé volt sokrétű és teljes. Volt falusi pap és teológiai tanár, lapszerkesztő és főjegyző, egyforma érdeklődéssel búvárkodott az Ószövetségben és a keleti vallások történetében, egyforma érdeklődéssel fordult a külföldi unitáriusok hitélete és az erdélyi kulturális kérdések felé. S amikor egy újabb világháború után a hazai unitáriusok nyája pásztor nélkül maradt, meghallgatta az Úrnak szavát: Kit küldjek el? És Ézsaiással válaszolt: Ímhol vagyok én, küldj el engemet!⁵

Ez húsz évvel ezelőtt történt. Dr. Kiss Elek volt az első unitárius püspök, aki az eddigiektől merőben különböző, új társadalmi rendszerben lépett Dávid Ferenc örökébe. Az ő püspökségéhez fűződik egyházunk beilleszkedése a népi demokratikus, majd szocialista államkeretek közé, az ő személye a biztosíték arra, hogy egyházunk a nép egyháza, ezután is a nép kormányának irányításával és támogatásával halad hazánk felvirágoztatásának útján.

De az elmúlt húsz év alatt egyházunk hitélete is elmélyült. A rendszeresen tartott lelkészi értekezletek, a püspök úr hetekig tartó látogatásai az egyházközségekben közelebb hozták egymáshoz az embereket. Megrövidült a távolság Kolozsvár és Nagyajta, Udvarhely és Zsil-völgye között, egyházi életünkben kiviszett sok pompa és külsőség; helyét elfoglalta a belterjesebb hitélet. A hívek ragaszkodása egyházunkhoz az elmúlt két évtized folyamán mindannyiszor megnyilatkozott, amikor templomot kellett tatarozni, harangot önteni, orgonát újból megszólaltatni. S ha adakozásra került a sor, mindig dr. Kiss Elek mutatott személyes jó példát.

És még egy harmadik jellemvonását is szabad legyen felemlítenem az elmúlt húsz évnek. Dr. Kiss Elek nevéhez fűződik a belföldi és külföldi unitáriusok közötti kapcsolat újrafelvétele, a nemzetközi békeértekezleteken való jelenlétünk

⁴ Oxfordi tanulmányai során 1915. május 17-től június 28-ig a Frimley Campbe internálták.

⁵ Ézs 6,8.

megszervezése a második világháború után. S ugyancsak püspökünk személyéhez kapcsolódik az a nagy kísérlet, hogy unitárius világfelfogásunkat a korszerű tudomány szintjére emelje, és kijelölje az unitáriusok helyét a mai világ integrációra törekvő szellemi áramlatai között.

Egy gazdag életpálya újabb állomására érkeztünk, s nem azért szólunk róla, hogy dicsérjük, hanem azért, hogy erőt merítsünk belőle. Milyen jó, hogy ez a rendkívüli tetterő, ez a tudományos erudíció, ez az áldozatkészség a mi egyházi életünkben talált területet a megvalósulásra, s egyházunk történetének utolsó húsz évére nyomta rá bélyegét. Milyen jó, hogy volt és van. Püspökké választásának huszadik évfordulóján munkatársai nevében, akik mellette állnak, a lelkészek nevében, akik majdnem mind tanítványai voltak, a hívek nevében, akikkel majdnem mind kezet szorított egyszer, kívánunk neki erőt és egészséget, lendületet az egyházi élet irányításában és mérsékletet saját erőinek megőrzésében. Kísérje további pályáján Isten áldása és mindannyiunk szeretete.”

[határozat]

EK Tanács a tartalmas elnöki megnyitót és az ahhoz fűzött hozzászólásokat, valamint püspök atyánkfíának azokra adott, nemes gondolatokban gazdag választ megghatottan, ünnepi érzések között veszi tudomásul. [Ezek szerint nehézségekbe ütközött Kiss Elek püspök beszédének summázása, így annak kivonata nem található meg a jegyzőkönyvben.]

Szakedolgozatok unitárius rendszeres teológiából az 1991–2021 közötti időszakban

A szakedolgozatok a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (továbbiakban: KPTI) unitárius szakirányán dr. Rezi Eleknek, a rendszeres teológiai tanszék tanárának irányításával készültek. A más egyetemeken irányított szakedolgozatokra a szerzők nevei után, a lábjegyzetekben hivatkozom. A dolgozatokat időrendi sorrendben közlöm.

A dolgozat témája	Szerző	Milyen alkalom?	Védés éve	Szak-tárgy
<i>A romák integrálódásának nehézségei és lehetőségei az unitárius gyülekezetekben</i>	Szabó Zsolt	Magiszteri	2021	Társadalometika
<i>A média szerepe és hatása napjaink társadalmában és az egyházban</i>	Szakács György	Licenciátusi	2021	Társadalometika
<i>Az élet mesterséges szabályozhatóságának unitárius teológiai, etikai értékelése</i>	Dénes Erzsébet	Magiszteri	2020	Etika
<i>A teremtett világ védelmének unitárius teológiai, etikai értékelése</i>	Jakab Emese	Licenciátusi	2020	Etika
<i>A magzati élet védelmének unitárius teológiai és etikai értékelése</i>	Tamási Noémi	Licenciátusi	2020	Etika
<i>A modern kori rabszolgaság mint az emberi méltóság elleni bűn</i>	Antonya Ilona	Magiszteri	2019	Etika
<i>A keresztség unitárius értelmezése</i>	Lurtz Zsolt	Magiszteri	2018	Hittan

¹ REZI Elek (1954, Székelykeresztúr) ny. egyetemi tanár.

A dolgozat témája	Szerző	Milyen alkalom?	Védés éve	Szak-tárgy
<i>A homoszexualitás múltja, jelene és perspektívái – unitárius megközelítés</i>	Gáspár Mónika	Licenciátusi	2018	Etika
<i>A családi élet válsághelyzetei és leküzdési lehetőségek</i>	Nagy Zsuzsa	Licenciátusi	2018	Etika
<i>Napjaink terrorizmusa és leküzdési perspektívák</i>	Elekes Zsolt	Licenciátusi	2017	Etika
<i>Az eutanázia megközelítése erkölcsi és teológiai szempontból</i>	Farkas Orsolya	Licenciátusi	2016	Etika
<i>„Hiszem az örökéletet!” Az örökélet unitárius értelmezése</i>	Benedek Csongor	Licenciátusi	2015	Hittan
<i>Az üdvözülés unitárius értelmezése</i>	Bardócz-Tódor András	Licenciátusi	2015	Hittan
<i>A konfirmálás történeti háttere, hitelvi alapjai és gyakorlati vetületei</i>	Szász Tünde	Magiszteri	2015	Hittan
<i>Balázs Ferenc hit- és életfelfogása Az új ember vallása című kézirat munkája alapján</i>	Jobbágy Mária Júlia	Magiszteri	2015	Hittan
<i>Az erőszak megnyilvánulásai a családban, az iskolában és leküzdési lehetőségei</i>	Demény Zita Ágnes	Magiszteri	2015	Etika
<i>James Luther Adams élete és teológiai munkássága</i>	Vass Károly	Magiszteri	2012	Hittan
<i>A családi funkciók változásainak következményei napjainkban</i>	Bencze Zsuzsanna	Licenciátusi	2012	Etika
<i>A homoszexualitás teológiai és erkölcsi értékelése</i>	Balogh Réka ²	Diploma dolgozat	2012	Etika
<i>A feminista teológiai irányzat értékelése</i>	Márkos Hunor	Magiszteri	2011	Hittan

² Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Református Vallástanárképző Kar.

A dolgozat témája	Szerző	Milyen alkalom?	Védés éve	Szak-tárgy
<i>Az erőszak napjaink társadalmában és leküzdési lehetőségei</i>	Léta Zsolt	Licenciátusi	2011	Etika
<i>A darwinizmus recepciója az erdélyi unitarizmusban</i>	Molnár Imola	Licenciátusi	2011	Hittan
<i>Nemzetiségi és felekezetközi kapcsolatok, viszonyok Ferencz József Naplójában</i>	Lőrinczi Botond	Lelkész-képesítő	2010	Társadalometika
<i>Az erdélyi unitárius akadémisták teológiai érdeklődésének szintézise (1945–2009)</i>	Vass Károly	Licenciátusi	2010	Hittan
<i>Kriza János kéziratos erkölcsstani munkáinak értékelése (a kolozsvári Akadémiai Könyvtár)</i>	Vass Zsuzsánna	Szakvizsga	2009	Etika
<i>Szociáletikai kérdések értékelése Ferencz József unitárius püspök Naplójában</i>	Lőrinczi Botond	Szakvizsga	2008	Társadalometika
<i>A bűn és a bűnbocsánat unitárius értelmezése</i>	Kiss Sándor Lóránd	Szakvizsga	2007	Hittan
<i>A családvédelem fontossága egyházunk és népünk életében</i>	Szabó Adél Júlia	Szakvizsga	2007	Etika
<i>A vallások közti párbeszéd időszerű kérdései</i>	Varró Amália	Szakvizsga	2007	Hittan
<i>A teológia és a tudomány viszonyának értékelése</i>	Kis János Csaba	Szakvizsga	2006	Hittan
<i>Varga Béla élete és munkássága</i>	Székely Mónika Rebeka	Szakvizsga	2006	Hittan
<i>A szentlélek teológiatörténeti áttekintése és unitárius értelmezése</i>	Kardos József	Szakvizsga	2005	Hittan
<i>A munka etikája</i>	Buzogány István	Szakvizsga	2005	Etika

A dolgozat témája	Szerző	Milyen alkalom?	Védés éve	Szak-tárgy
<i>A háború erkölcsi, teológiai megítélése</i>	Barabás Zsolt	Szakvizsga	2005	Etika
<i>James Luther Adams élete és teológiája</i>	Nagy Adél	Szakvizsga	2005	Hittan
<i>A család válsághelyzeteinek lelkigondozása</i>	Bodor Piroska	Lelkész-képesítő	2005	Etika
<i>A lelkiismeret</i>	Pálffy Tamás-Szabolcs	Lelkész-képesítő	2004	Etika
<i>Az alkoholizmus és az alkoholisták lelki gondozása</i>	Kádár Attila	Lelkész-képesítő	2003	Etika
<i>A tízparancsolat etikai vonatkozásainak időszzerűségei</i>	Szombatfalvi József	Lelkész-képesítő	2003	Etika
<i>A háború erkölcsi-teológiai megítélése</i>	Koppándi Zoltán	Lelkész-képesítő	2003	Etika
<i>A 17. és 18. századi unitárius imakönyvek története és teológiája</i>	Demeter Sándor Loránd	Szakvizsga	2002	Hittan
<i>A homoszexualitás teológiai-erkölcsi megítélése</i>	Cserey Katalin	Szakvizsga	2002	Etika
<i>A lelkiismeret</i>	Jenei László Csaba	Lelkész-képesítő	2002	Etika
<i>Az egyház unitárius teológiai és ekkleziológiai értelmezése</i>	Pitó Attila	Lelkész-képesítő	2002	Hittan
<i>Az unitárius identitástudat értékelése és megerősödése napjaink észak-amerikai unitárius teológiájában</i>	Bálint Róbert Zoltán	Szakvizsga	2001	Hittan
<i>A halál és örökélet unitárius teológiai értelmezése</i>	Andrási Benedek	Szakvizsga	2001	Hittan
<i>A teremtett világ védelmének időszzerű teológiai és erkölcsi vetületei</i>	Kádár Attila	Szakvizsga	2001	Etika

A dolgozat témája	Szerző	Milyen alkalom?	Védés éve	Szak-tárgy
<i>A családvédelem fontossága egyházunk és népünk életében</i>	Fekete Béla	Lelkész-képesítő	2001	Etika
<i>Isten tulajdonságai</i>	Gerzsi Mihály	Alapvizsga	2001	Hitvallás-ismeret
<i>Dávid Ferenc teológiájának rendszere a Rövid Magyar-rázat és a Rövid Útmutatás c. munkái alapján</i>	Dávid Ferenc	Alapvizsga	2001	Hitvallás-ismeret
<i>A Ferencz József-féle káté megjelenési körülményei és utóélete</i>	Kiss Sándor	Alapvizsga	2001	Hitvallás-ismeret
<i>Az ember természete és hivatása</i>	Pavelka Attila	Szakvizsga	2000	Hittan
<i>Az unitárius egyház népesedési helyzetének alakulása és értékelése 1970-től napjainkig</i>	Fazakas Lajos Levente	Szakvizsga	2000	Etika
<i>Varga Béla élete és teológiai munkássága</i>	Bodor Piroska	Alapvizsga	2000	Hitvallás-ismeret
<i>Isten egysége</i>	Hegedüs Tivadar	Alapvizsga	2000	Hitvallás-ismeret
<i>A keresztség és az úrvacsora unitárius teológiai értelmezése</i>	Tódor Csaba	Szakvizsga	1999	Hittan
<i>A bűn és bűnbocsánat</i>	Demeter Sándor Loránd	Alapvizsga	1999	Hitvallás-ismeret
<i>Az ember szabad akarata és erkölcsi felelőssége</i>	Cserey Katalin	Alapvizsga	1999	Hitvallás-ismeret
<i>Dávid Ferenc emlékének megörökítése</i>	Csáki Levente	Alapvizsga	1999	Hitvallás-ismeret
<i>A kijelentés unitárius értelmezése</i>	Czire Szabolcs	Lelkész-képesítő	1998	Hittan
<i>A betegek és a szenvedők lelki gondozása</i>	Kecskés Csaba	Lelkész-képesítő	1998	Lelki-gondozás

A dolgozat témája	Szerző	Milyen alkalom?	Védés éve	Szak-tárgy
<i>A mélylélektani iskola eredményeinek felhasználása az unitárius hittanban</i>	Miklósi Vári Katalin	Lelkész-képesítő	1998	Hittan
<i>Isten munkái</i>	Kádár Attila	Alapvizsga	1998	Hitvallás-ismeret
<i>Channing E. W. Válogatott műveinek teológiai rendszere</i>	Solymosi Zsolt	Alapvizsga	1998	Hitvallás-ismeret
<i>A Koncz Boldizsár-féle káté története és teológiája</i>	Andrási Benedek	Alapvizsga	1998	Hitvallás-ismeret
<i>Jókai Mór Egy az Isten c. regényének kor és helytörténeti vizsgálata, teológiai és erkölcsi értékelése</i>	Szombatfalvi József	Alapvizsga	1998	Hitvallás-ismeret
<i>Az ember természete és hivatása</i>	Szabó József	Alapvizsga	1998	Hitvallás-ismeret
<i>A hit és értelem szerepe az unitárius teológiában</i>	Berei István	Szakvizsga	1998	Hittan
<i>Az eutanázia teológiai és erkölcsi vizsgálata</i>	Demeter Erika	Szakvizsga	1998	Hittan
<i>Az imádkozás teológiája és gyakorlata</i>	Simó Sándor	Szakvizsga	1998	Hittan
<i>A szentlélek unitárius teológiai értelmezése</i>	Molnár Lehel	Lelkész-képesítő	1998	Hittan
<i>Az unitárius vallás istentana</i>	Gyerő Dávid	Szakvizsga	1997	Hittan
<i>Az üdvözülés unitárius teológiai értelmezése</i>	Zsigmond Kinga Réka	Lelkész-képesítő	1997	Hittan
<i>A nemiség teológiai-erkölcsi vizsgálata</i>	Jakab Zsolt	Lelkész-képesítő	1997	Etika
<i>A szekularizáció kihívásaival kapcsolatos teológiai és erkölcsi válaszok</i>	Pap Mária	Lelkész-képesítő	1996	Társadalometika
<i>A vallás szerepe a család-alapításban</i>	Kiss László	Lelkész-képesítő	1996	Etika

A dolgozat témája	Szerző	Milyen alkalom?	Védés éve	Szak-tárgy
<i>Az abortusz és a magzati élet védelmének teológiai és erkölcsi vetületei</i>	Dimény József	Szakvizsga	1996	Etika
<i>Az élet mesterséges szabályozhatóságának értékelése unitárius teológiai szempontból</i>	Gyerkes Mária Zsuzsánna	Szakvizsga	1996	Etika
<i>Az eutanázia unitárius etikai-teológiai értékelése</i>	Bencze Ilona ³	Diplomadolgozat	1996	Etika
<i>Az isteni gondviselés és a rossz problémája</i>	Józsa István Lajos	Szakvizsga	1995	Hittan
<i>Az unitárius teológia felfogása a teremtésről</i>	Lázár Levente	Szakvizsga	1995	Hittan
<i>Halál és örökélet unitárius értelmezése</i>	Sándor Szilárd	Szakvizsga	1994	Hittan
<i>Az ember szabad akarata és erkölcsi felelőssége egyéni és közösségi viszonylatban</i>	Kelemen Szabolcs	Lelkész-képesítő	1994	Etika
<i>Az unitárius keresztség története, teológiája és gyakorlata</i>	Rüsz Fogarasi Tibor	Lelkész-képesítő	1993	Hittan
<i>Az unitárius hitelvek alakulása 17. és 18. századi kátéirodalmunkban (nyomatott munkák)</i>	Veres Ferenc	Szakvizsga	1993	Hittan
<i>A környezetvédelem etikai és hittani vizsgálata</i>	Ilkei Árpád	Szakvizsga	1992	Etika
<i>A konfirmált ifjak lelki gondozása</i>	Fóris Zoltán	Lelkész-képesítő	1992	Lelki-gondozás
<i>A lelkiismeret</i>	Mezei Csaba	Szakvizsga	1991	Etika

³ A Nagyváradai Partiumi Keresztény Egyetem hallgatója.

Magyarázatok a kimutatáshoz

Az 1991–2021 közötti időszakban összesen 87 szakdolgozatot irányítottam. A szakdolgozatok a következő szaktárgyak körében készültek: hittan, etika, társadalometika, hitvallásismeret, lelkigondozás. A szaktárgyak megoszlása a következő:

Szaktárgy	Dolgozatok száma	Megjegyzés
Hittan	33	
Etika	34	2 diplomadolgozat
Társadalometika	5	
Hitvallásismeret	13	
Lelkigondozás	2	

• A szakdolgozatok írásának alkalmi – az alkalmak a záróvizsgák megnevezéseit tükrözik a KPTI-ben bevezetett bolognai oktatási rendszer előtti (szakvizsga) és utáni (licenciátusi, magiszteri) időszakban –: magiszteri, licenciátusi, szakvizsga, alapvizsga, valamint lelkészképesítő alkalmak, a következők szerint:

Magiszteri	Licenciátusi	Alapvizsga	Szakvizsga	Lelkészképesítő	Diplomadolgozat
9	13	13	30	20	2

A teológiai, etikai kutatásban időszerű témákat több alkalommal is kiírtam, pl. a család, a teremtett világ, a nemiség, a keresztség, a lelkiismeret stb. Az alapvizsga-szakdolgozatok hitvallásismeretből készültek. A témák irányultsága általában az etika és a hittan tárgykörét mutatják, de a szaktárgyak a tanulmányi tanrendben csak később jelentek meg. Más szaktárgyak területéről azért irányítottam dolgozatokat, mert ideiglenesen meg voltam bízva a szaktárgy oktatásával (pl. a lelkigondozás).

Istennek adok hálát, hogy az unitárius kar rendszeres teológiai tanszékén három évtizeden keresztül irányíthattam az unitárius hallgatókat a tudományos munka elkészítésének útjain. A közös munka öröme és felelőssége hatotta át a tanár és a hallgatók életét. A szakdolgozatok az unitárius rendszeres teológiai szaktanár dolgozószobájában hiánytalanul megtalálhatók.

Andorkó Júlia Eszter – Kovács Sándor (közlő)

Gál Miklós följegyzései I.

Dr. Gál Miklós (1889–1983) ügyvéd, az unitárius egyház főgondnoka (1938–1951), országgyűlési képviselő 87 gépelt oldalra terjedő visszaemlékezéseit tesz-
szük közzé folytatásokban. Az 1949 novemberében elkezdett, majd az újra- meg
újrafogalmazott „feljegyzéseket” a nagyapa a legifjabb Gál Miklósnak ajánlotta
nem sokkal halála előtt. A néhol hiányos gépiratot az unoka őrizte meg, majd
egy olvasható fénymásolatot átadott Hunyadi Attila Gábor történésznek, aki fel-
ajánlotta lapunknak közlésre. A ~~szövegben~~ az elgépeléseket kijavítottuk, az uni-
tárius, illetve az ismert közszereplők és események megértését segítő néhány
lábjegyzetet iktattunk a szövegbe, az eredeti oldalszámozást szögletes zárójelbe
tettük. Az átírás és szöveggondozás során alkalmazott jelek:

{ } – a szerző utólagos kézírásos betoldásai

[] a szerkesztők megjegyzései

<...> a gépiratból hiányzó részek

() a szerző saját zárójelei

{Szeretett unokámnak, legifjabb Gál Miklósnak
emlékül

1977. november 21.}

[1]

Feljegyzéseim

családomról és életem körülményeiről

1949. november 14-én kezdem írni e sorokat. Családom leszármazása
okmányszerűleg összeállítva, életem fontosabb eseményeiről iratok, közlemé-
nyek, újságcikkek és más nyomtatványok, feljegyzések, néhány kedves családi
emlék, víg és szomorú, öröm és bánat – mindannyi íróasztalom fiókjaiban voltak

elrendezetten eltéve. Bizonyítványaim, okmányaim, összes ékszer arany és ezüst-neművel bankletétben. Mindezt elsodorta az 1944. évi őszi vihar. Az értékeket nem sajnálom úgy, mint családi és személyes irataimat, dolgaimat.

A mostani nehéz életkörülményeket tekintve kevés ember törődik a leszármazással, ősökkel, a családi tradíciókkal. Mind kevésbé törődik gyermek szülőivel, szülő gyermekével. Mégis, ha fiamnak vagy unokáimnak valamikor eszükbe jutna, hogy ki volt az apja és nagyapjuk, munkában avagy láblógotva töltötte[-e] el életét, ezért írom le emlékeimet, hisz én is már felejteni kezdem azokat, s irataim elpusztulván, lehet, hogy adataim máris hiányosak és hézagosak. Nekem is sokszor szükségem lett volna apai, anyai családom feljegyzett adataira, csodálkozom, hogy senkinek nem volt szokásai a család eseményeit feljegyezni, s így megemlékezésem a nagyszüleim elődeire, adathiány miatt, már ki sem terjed. Apai dédapám[ról], Gál Istvánról csak annyit tudok nagyanyám gyermekkoromban történt mesélgetései alapján, hogy az 1848/49. évi szabadságharc idején egyedül ő maradt a családból Kövenden, s az 1849-es fosztogatást megúszta anynyival, hogy csizmáját húzták le a lábáról az orosz cár katonái. Ugyancsak nagyanyámtól hallottam, hogy az ő anyja családi neve Hunyadi volt, de mivel az egyházi anyakönyveket is az állami anyakönyvi hivatalhoz tették át, s ott betekintést nem engednek, az egyházi [2] anyakönyvekből sem szerezhettek további felvilágosításokat.

Én 1889. január 19-én születtem Tordán,¹ anyai nagyszüleim Rákos utcai házában, ahova édesanyám bejött Kövendről erre az alkalomra. Kövenden kereszteltek meg, s ezért a kövendi unitárius egyházközség anyakönyvébe vagyok bevezetve. Atyám Gál Mór² kövendi és környékbeli birtokos, anyám Barla Eszter. Szüleim házassága – amint hallottam – szerelmi házasság volt, de születésem után, apám viselkedése következtében, a házastársi viszony megromlott, ami anyámnak nagy lelki fájdalmat okozott. Velem együtt bejött szüleihez Tordára, s el is vált apámtól. Szüleim aztán harcoltak azért, hogy kinek maradjak a gondozása alatt, de anyám nem engedett el maga mellől, s nála is maradtam 9 éves korom betöltéséig, egészen az ő haláláig, ami 1898 márciusában következett be, fiatalon, 33 éves korában megszűnő jóságos szívének dobogása. Most is előttem van szomorú arca, amint az utolsó télen a kályha mellett üldögélt, majd amint betegen ágyában feküdt, szívfájdalmaival szenvedően. Most is előttem áll a lakás

¹ 1983. június 2-án halt meg Tordán, Kövenden temették június 4-én.

² Kövendi Gál Mór (1858–1911) kövendi Gál Miklós (1820–1880) és Fodor Druziánna (1825–1908) gyermeke, testvére Jenő. Gál Mór 1911. május 1-jén halt meg, 3-án temették a kövendi családi sírba.

és környezet, amidőn nagyszüleim tudtomra adták halálát, s amidőn kikísértük az ótordai temetőbe.

Anyám halála után hamarosan gyomortífuszt kaptam, s így az elemi iskola 4-ik osztályából ki kellett maradnom, s e nehéz betegségből történt felgyógyulásom után apám és nagyanyám kövendi házához kerültem, s Kövenden vizsgáztam le az elemi iskola 4-ik osztályából. Az 1. és 2. osztályt az újtordai, a 3. osztályt az ótordai elemi iskolában végeztem.

1898 szeptemberében nagybátyám, Gál Jenő beíratott a kolozsvári unitárius gimnáziumba, s ettől az időtől fogva ő nevelt a legnagyobb szeretettel és gondossággal, és viselt minden nevelési költséget. Ezután már csak a vakációkat töltöttem Kövenden, ahol nyári szabadságát és a három nagy ünnepet is a nagybátyám is töltötte rendszeresen, meleg szeretetet érezvén édesanyja, az én nagyanyám iránt.

Atyám másodszor is megnősült, úgy hiszem, inkább csak anyám bosszantása céljából, Tanka Irmát vevén feleségül, kitől azonban szintén elvált. Mostohaanyám engem szeretett, velem jól bánt, s ez a jó viszony közöttünk mai napig is fennáll.

Leírom itt családom adatait, amennyire ezeket az adatokat ismerem.

Apai ág:

Az apai ág a Torda-Aranyos vármegyei Kövend községben élt, innen van előnevünk is. A címet egyik Rákóczi erdélyi fejedelemtől kapták, ott függött ebédlőnkben, ez is elveszett. Kövend [3] Aranyosszéknek nevezett régi közigazgatási körzet egyik, és elfogultság nélkül állíthatom, hogy a legszebb községe. Aranyosszék a székelyföldről történt, a tatárjárás utáni telepítés. Családunk tehát az 1200-as évektől fogva lakik Kövenden. Apai dédszüleim Gál István és neje [a név hiányzik] apai nagyszüleim Gál István és neje, Fodor Druzsiana, utóbbi Aranyosrákos községbeli születésű. Nagyapám az 1848/49-iki szabadságharc alatt nemzetőrkapitány volt. Amidőn Moga nevű román vezér hadával a környéket dúlta, s Kövendhez közeledett, nagyapám elébément, s megelőzően is ismeretségben lévén vele, arra kérte, hogy Kövendet kímélje meg. Moga ezt megígérte, s kiadta a parancsot, hogy katonái közül senki a faluba be ne menjen, s tényleg, ezúttal Kövendnek semmi bántódása nem lett. Nagyapám megvendégelvén Mogát és vezérkarát, majd leült velük kártyázni [az] akkortájt még a falu végén meglevő székházban, s reggelig elnyerte a tábor minden pénzét, de természetesen vissza is adta.³

³ A szerző utólagos kézírásos megjegyzése szerint ide a 3/1 jelzéssel ellátott gépiratot kellett behelyezni, ezért az oldalszámzásban zavar keletkezett. A betoldás ideje ismeret-

Több megemlékezés és könyv jelent meg Jókai Mór erdélyi utazásairól, s midőn Torockón az adatokat gyűjtötte az *Egy az Isten* regényéhez, nem találtam arra említést, hogy torockói útja alkalmával Kövenden is járt, ami kis kitérővel meg is történhetett volna, hisz oly közel fekszenek, hogy nagyobb gyermek koromban a kövendi és csegezi erdőn keresztül könnyen eljuthattam barátaimmal a torockói Székelykőre. Kövendről annyit írnak, hogy Aranyosszék székhelye volt, és a szék faluvégi házában tartották a szék gyűléseit, ahol megjelent a torockói megbízott is, S'ako [sic!] bányatulajdonos és a község bírása, a későbbi Zsakó család őse. Tény azonban, hogy Jókait Tordáról Torockóra az akkori tordai unitárius lelkész, Albert János is elkísérte, aki sok történetet mondhatott el Aranyosszékről Jókainak, úgyszintén a Tordai-hasadékról, s ezekből a történetekből sokat felhasználhatott Jókai. Apai nagyszüleim sógorsági és apatársi viszonyban is voltak Albert Jánossal, s ő említhette nagyapám Moga román vezérrel történt esetét. Amidőn gyermekkoromban hallottam nagyanyámtól ezt a történetet, s hogy ki volt náluk, s ki ült abban a bizonyos karosszékben, amely mindig az ebédlőkályha mellett volt, lehet, hogy én később rosszul emlékeztem az említett személyekre, mert a karosszék alsó lapján csak azt olvashattam bevésve, hogy Kazinczy Ferenc akkor meg akkor használta e széket nálunk történt látogatásakor. Ezen a széken én is sokszor ültem, de persze az 1944 őszi zűrzavarban ez is eltűnt, mint minden. Az oroszoknak a kertünkben egy nagy almafa alatt volt a lőszerraktárunk, innen hordták a lőszert a környékbeli, főként az Aranyos-parti csatározásokhoz. A lakóházat és melléképületeket az egész téli ott-tartózkodásukkor használták, s ami eléghető faanyag, kerítés, magtár- és istállóberendezés volt, tűzifával szolgált, a nagy ebédlőasztalon bontották a disznókat, trancsírozták a húsokat.

A valóság és tény azonban az, hogy nagyapám és Moga megegyezése alapján a községnek semmi bántalma nem volt, a faluba a román hadból senki be sem lépett. [5]

Amikor Jókai Mór [az] *Egy az Isten* című regényéhez az adatokat gyűjtötte, megfordult Kövenden is, és vendégünk volt. A fent írt epizódot is felhasználta ebben a regényében, Manaszé [sic!], a regény hőse tettei között említvén meg, s a tordai hasadékot tévén meg az esemény színhelyéül.

Nagyapám az 1860-as években, midőn az első kísérlet történt meg Magyarország alkotmányának helyreállítása iránt, Aranyosszék által küldött országgyű-

len, nem ugyanazon az írógépen készült, mint a szöveg többi része. A szerző a következő években javította és egészítette ki kéziratát: 1957, 1959, 1962, 1965, 1968, 1973. június 8., 1977. április 17., 1977. november 17.

lési követ volt. Akkoriban még lófogattal kellett Nagyváradig menni, csak onnan volt vasútvonal Pestre. Utazásait arra is felhasználta, hogy Aranyosszék gazdasági erejének növelése, a lakosság jövedelmének emelése céljából új mezőgazdasági termelőágakat vezessen be. Ő hozta el Kövendre az első rózsa- és kiflikrumpligumókat, talán nem is gondolván arra, hogy két évtized múlva nemcsak fő jövedelmi forrása lesz a falunak a krumplitermelés, hanem híres lesz a kövendi burgonya az egész országban. Azért írom, hogy az egész országban, mert az 1880-as évek végén, midőn nagybátyám a felvinci választókerület országgyűlési képviselője volt, a Borsszem Jankó című budapesti vicclapban nagybátyám úgy jelent meg, mint „a híres kövendi kukujó” – így is hívták Kövenden a krumplit –, krumpliból volt a teste, és krumpliból volt berajzolva a képmása. Akkoriban nem volt vétek még az országvezetők karikírozása sem, s nagy divat volt a politikai életben [ti. a karikatúra]. Ezt a politikai vicclapot is eltettem volt emlékeim közé, Csegezy Mihály bátyám adta volt át nekem, más családi⁴ <...> [4]

A politikai életben akkor is pártfegyelem volt, ha nem is olyan mértékben, mint a jelenkorban nálunk. Hallottam beszélni a családban, hogy politikai pályája is másként alakult volna, ha a gerince kissé hajlékonyabb. Mint fiatal képviselő került a szabadelvű pártba, s midőn a nagy hatalmú és erőskezű Tisza Kálmán miniszterelnök egy pártértekezleten kifejtett álláspontjával ellenkező nézetének adott kifejezést, Tisza előtt kegyvesztett lett ez a saját lábán álló képviselő, s még hozzá olyan fiatal[on]. Ezt az epizódot maga nagybátyám is elmondotta nekem, mintegy útmutatásként hozva fel. Eszembe is jutott ez nekem később több ízben, amidőn már én is szerepelgettem a közéletben, de vagyonilag független lévén, mindig megmondtam saját véleményemet, s nekem is volt részem abban, hogy elveszthettem egy miniszterelnök szimpatiját.

Nagybátyám 1892-ig volt országgyűlési képviselő, ekkor a kolozsvári ítélőtábla felállításakor az igazságügyminiszter, akit akkoriban nagynak jellemeztek, Szilágyi Dezső,⁵ táblabírósgot ajánlott fel neki, amit elfogadván, Kolozsvárra költözött. Ennél a táblánál később tanácselnökké neveztetett ki, s ilyen minőségben ment nyugdíjba 1917 őszén. [Nagybátyámtól hallottam azt is, hogy Szilágyi Dezső neki jó barátja volt, s ő tanácsolta [a fénymásolás miatt olvashatatlan rész] politikai pályáját, s menjen el inkább táblabírónak, mert amíg Tisza Kálmán él, úgysem haladhat tovább e pályán.] Kolozsvárt az egyetemes unitárius egyháznál viselt tiszteletbeli tisztségeket, s a főgimnázium felügyelőgondnoka volt. Nyuga-

⁴ Itt megszakad a szöveg.

⁵ Szilágyi Dezső (1840–1901) politikus, igazságügy-miniszter, egyetemi tanár.

lomba vonulása után Tordára költözött, előbb külön háztartása volt, majd 1920. évben [ti. évtől] az én háztartásom keretében élt 1925. évben bekövetkezett haláláig (1847–1925). Családi sírkertünkben, Kövenden helyeztük örök nyugalomra.

Én őt a legnemesebb, a legmelegebb szívű jóságos embernek ismertem, aki engem végtelenül szeretett, igyekezett becsületes, munkás, egyszerű és szerény embernek nevelni. Igyekezett belém nevelni a pénz megbecsülését, annak értékelését, anélkül azonban, hogy tőlem valaha valami szükségést megvont volna. Neki köszönhetem, ha valamire vittem a társadalomban, s ha valamire vittem az életben. Az ő jóságos irányítása, felügyelete, gondozása nélkül semmivé váltott volna az én életem. Úgy hiszem, hogy tőle tanultam a rend[et] és pontosságot, s amíg tőlem telt és erre lehetőség volt, rend és pontosság volt magánéletemben, háztartásomban, gazdaságainkban, irodámban s mindenütt, ahol vezető szerepet vittem.

Anyai ág:

Édesanyám Barla Eszter. Nagyszüleim Barla Domokos (1831–1906) {apja várfalvi Barla Benjámín} és neje Ajtoni Eszter (1848–1916), [akinek] {szülei Ajtoni József és neje, Bölöni Domokos Klára}. Anyai nagyapám a Torda-Aranyos vármegyei Várfalván született, nagyanyám Tordán. Birtokos [6] családból származtak. Nagyapám fiatalkorában Várfalván szolgabíró (akkor dullónak hívták) volt, majd szavai⁶ birtokán gazdálkodott, s Tordára költözése után a vármegye pénztárnoka lett. Édesanyámról már megemlékeztem. Bár én csak 9 éves voltam elhunytakor, de jóságos, szerető arca gyakran megjelent életemben lelki szemeim előtt. Mellette és nagyszüleim házában csak szeretetben volt részem. Öröm volt, ha nagyapám magával vitt a Torda határi gazdaságba, avagy más kocsútra. Édesapám és nagyapám egy sírban nyugsznak az ótordai temetőben, míg nagyanyám a kolozsvári Házsongárdi temetőben van eltemetve, mivel özvegye után Erzsébet leányához Kolozsvárra költözött.

Visszatérek magamra:

A főgimnázium 1–8. osztályát a kolozsvári unitárius gimnáziumban végeztem. Közepes tanuló voltam, 1906-ban jól érett[ségiztem]. Minthogy nagybá-

⁶ Mezőszáva, Kolozs vármegye Mócsi járásához tartozott.

tyám igen jó barátságban volt Fekete Gábor⁷ táblai elnökkel, s fia, Sándor⁸ velem egy osztályban járt, a gimnáziumon kívüli nevelésünket összekötötték. Közös német- és hegedűtanítónk volt 8 éven át. Míg nekem még valamelyes hallásom volt, de Sanyinak éppen semmi, a hegedűt mindketten utáltuk. A költség és fáradság hiábavaló volt, mihelyt a szülői direkciónak lanyhult, a hegedűt soha többé nem vettem kezembe, s jelenleg még egy hangot sem tudnék kifogni. Hegedűmet egy tordai cigányprímás csalta el tőlem, de nem sajnáltam tőle.

Mint gyermek, én is elköttem azokat a csínyeket, amelyeket minden gyermek elkövet elemista és gimnazista korában, anélkül, hogy rosszabb lettem volna másnál. Már elemista koromban is politizáltam. Családi hagyományaimhoz híven 67-es kormánypárti voltam, talán az egész Újtordában egyedüli, egész Újtorda s a nagyapám is 48-as ellenzéki. Képviselő-választások idején a politika a gyermekek körében is kiélesedett, s én csak a két Almási fiú, hűséges barátainak köszönhettem, ha a választási küzdelmeket megúsztam verés nélkül, mert a két Almási fiú közrefogott, s úgy kísért haza az iskolából.

Közbevetőleg itt jegyzem meg, hogy mostanában olvastam Herczeg Ferenc *Gótikus ház* című regényét, amelyben az 1890-es évek társadalmi és politikai helyzetét rajzolja meg, kapcsolatban az akkori vezető egyéniségekkel s az ő társadalmi, írói és politikai szereplésével. Megerősödött bennem régi meggyőződésem, hogy az 1867-es kiegyezési alap volt az a helyes politikai út, amelyet [7] kelendő óvatossággal, körültekintéssel és kitartással Magyarország politikai és gazdasági önállósága megerősödése irányában tovább fejleszteni lehetett, nem pedig Hübele Balázs (sic!) módjára egyik napról a másikra mindent megteremteni.

Annyi évszázados szenvedés, az ország évszázados szétdaraboltsága s idegen uralmak alatt élése után váratlanul érte a magyart az ország területi egysége, önállósága és szabadsága, de a szabadságból szabadosság lett, a szabadsággal lelkiismeretlenül éltek vissza, a 48-asoknak mindenki hazaáruló volt, aki más véleményt nyilvánított, a politikai ellentét csak erősítette a régi magyar átkot, a szét húzást, az egymás iránti gyűlölséget s egymásnak ártani akarást.

⁷ Nagyfalusi Fekete Gábor (1845–1917) táblabíró, a kolozsvári főgimnázium felügyelőgondnoka, 1907-től haláláig az egyház főgondnoka. Az unitárius táblabírókról lásd: dr. Tóth György: Adalékok Nagyfalusi Fekete Gábor életrajzához 1845. X. 2. – 1917. VI. 18. In: *Keresztény Magvető* 74. (1942), 200–212.

⁸ Nagyfalusi Fekete Sándor orvosi pályafutását Kolozsvárott kezdte, majd igazgató főorvos volt Sepsiszentgyörgyön.

A Herczeg könyvéből is látom, hogy hány meg hány kiváló kortársa volt, akiknek tehetsége és képességei elposványosodtak a divatos kaszinói élet[ben] és a kártyaasztalnál. Az országnak erős gyengéje volt: céltudatos nemzetiségei. A nemzetiségi kérdés helyes megoldását nem tudták megtalálni, sőt ezt a kérdést merőben elhanyagolták, ha valamit tettek, az csak silány próbálkozás volt. Aztán midőn a koalíció kormányra került, rohamosan közeledtünk végzetünk felé, s amidőn a talaj már kellőképpen alá volt aknázva, nem segíthetett már rajtunk az erős kéz sem.

Gimnáziumi éveim alatt a „szabadságot” Kolozsvárt a Majális utcai Groisz kert jelentette, hol barátainkkal a föld alatt és a fák koronái között rablóvárakat építettünk, élelmiszerraktárakat rendeztünk be, amelyet főként a Hoor és Fekete család éléskamrái bánhattak. A kert akkoriban 6-7 hold kiterjedésű is lehetett. Mi nyilakkal és parittyákkal voltunk felszerelve, s a szomszédos gör. kath. lelkész fiaival s az iskolásokkal állandó háborút viseltünk, aminek bizony sok ablakbetörés, de sebesülés is volt az eredménye.

Gimnáziumi éveim alatt minden vakációmát Kövenden töltöttem, mindenkinek megvolt a maga varázsa. Októberben a napokig tartó szünet, a gyümölcsbőség, karácsonykor a szánkózás, húsvétkor a tavasz nyílása, s a hosszú nyári vakáció alkalmával a boldog, falusi, szabad élet, a mező-, szőlő- és erdőgazdaság minden fázisa, mely már gyermekkoromban nagyon érdekelt. A kövendi nagy kertben itt-ott saját művelésű kertecskéim voltak, baráti gárdát szerveztem a falusi fiúkból, lakmározunk a bőséges ribizli, egres, eper, málna s egyéb nyári gyümölcsből, s ha barátaim jóllaktak, rendre elszállingóztak, de ha eszükbe jutott a gyümölcsévés, ismét felkerestek. Volt három foxikutyám, az ezekkel való egér- és hörcsögfogás, macskavadászat, a kövendi tóban való fürösztésük szintén a napi [8] programhoz tartozott.

Negyedik gimnazista koromban vizsga után hátilovat [hátaslovat] kaptam teljes felszereléssel, s egy lovászmestertől lovagolni tanultam, természetesen először a szőrén, ami fájdalmas feltörésekkel járt, s csak ha már megültem szőrén a lovat, aztután nyeregben [is megtehettem]. A lovaglás nagy élvezetem volt, s folytattam is vakációm alatt mindaddig, míg anyám halálával (1858–1911) megszüntettük a kövendi állattartást. Nagybátyám arról sem feledkezett meg, ha nyáron valahova utazott, hogy magával vigyen, így együtt voltunk Homoródon, Maroshévízen, Borszéken.

Nagybátyám takarékosághoz szoktatott. Hányadik osztályba jártam, anynyiszor 2 krajcár volt a napi zsebpénzem. Ezt azonban nem volt szabad elköltenem, hanem havonta a postatakarékba kellett befizetnem. Ezen kívül kiflire s egyéb apróságra külön kaptam pénzt, miről azonban el kellett számolnom. Pos-

tatakaréki betétem még szaporodott azokkal a koronákkal, esetleg egy-egy arannyal, amit nagyanyáimtól, nagynénéimtől kaptam időnként, avagy ha az általam vett, esetleg kapott malacot, borjút felnevelték, s felnöve eladhattam.

A gabonahordáskor kihullott szem és törmelék az enyém volt, a munkásokat, béreseket biztattam, hogy minél többet tapossák és szaporítsák a törmeléket. Ennek ára szintén a takarékbba ment. 1910. évben a krajcárokból, koronákból a betétem annyira felszaporodott, hogy a nagyapámtól 1/3 részben örökölt, tordai Jósika utcai háznak 2/3 részét nagynénéimtől 13.334 koronáért megvásároltam abból a célból, hogy ha Tordára költözöm, legyen megfelelő épület lakásom és ügyvédi irodám céljára.

1906 őszén nagybátyám a Petőfi utcai 5 szoba, mellékhelyiségekből álló lakásba költözött, s így én, mint I. éves jogász, újonnan bútorozott, külön dolgozó és hálószobát kaptam, tehát már nagy fiú lettem.

Hivatásszerűleg a jogi pályát választottam, 1906 szeptemberében beiratkoztam a Kolozsvári Tudományegyetem jog- és államtudományi fakultására. Az I. és II. év végén alapvizsgáimat pontosan letettem, a nagybátyám jóvoltából és gondoskodása folytán a III. évet a berlini és müncheni egyetemeken hallgattam. 1908 szeptemberében nagybátyámtól kaptam egy 7.000 koronás hitellevelet, aztán megfelelő ruhaneműket, frakkot, frakkzsakettet, s egész Európára szóló útlevelemmel a zsebemben október elején Bethlen Károly⁹ és Darkó Ákos¹⁰ barátaimmal elindultunk Kolozsvárról, és Budapesten töltve egy napot, harmadnap reggel a berlini Friedrichstrasse-i pályaudvaron szálltunk ki.

[9]

Berlinben egy Carlstrasse-i penzióban laktam, barátaim magánlakásban. Ott volt még ez évben Bethlen Béla¹¹ is, és mint egykorú fiatalok, sokat voltunk együtt. Valahányszor csak visszaemlékszem erre a külföldön eltöltött évekre, mindig mély és igazi hálával gondolok nagybátyámra, ki lehetővé tette nekem nemcsak a sok élvezetet, de a sok tapasztalni-, látni- és tanulnivalót. Egészen más áttekintést nyertem az életről, az ember életének, küzdelmeinek céljáról, talán egészen más ember is lett belőlem, mint ami lettem volna e külföldi út nélkül. Jó hatással volt rám a német alaposág, pontosság, körültekintés, az amerikaiak-

⁹ Bethlen Károly gróf (1889–1916) az első világháború idején Volhíniában halt meg 1916. szeptember 20-án.

¹⁰ Darkó Ákos (1888–1958) a református egyház Igazgatótanácsának előadó-tanácsosa, 1926-tól az Országos Magyar Párt kisebbségi, jogi és történelmi szakosztályának tagja, 1949–1958 között a *Református Szemle* szerkesztője.

¹¹ Bethlen Béla gróf (1888–1979) jogász, földbirtokos, az Országos Magyar Párt elnöke, képviselő a bukaresti parlamentben.

tól ellesett gyors felfogás és gyors cselekvési képesség, az angol hidegebb modor, a felmerült kérdések higgadt megítélése, s csak az azutáni konzekvencialevonás, a lengyel, orosz és francia életvidámsága s az életre vonatkozó könnyelműbb felfogása. Mindebből magamba szíva, ami az én egyéniségemhez illett. A magammal vitt társadalmi beilleszkedéssel nem voltam egyáltalán meglegedve, hibáztattam az osztálytagozódás túlméretezett voltát, ki nem állhattam a hányaveti, uraskodó dzsentrikedést, az ifjúság flaszterkoptatását, amiben első egyetemi éveim alatt én is részt vettem. Bár úriembernek tartottam magam, megteltem őszinte, demokratikusabb érzésekkel, felfogással, embertársaim iránti megbecsüléssel, s így én is későbbi életpályámon megbecsülést kaptam tőlük. Az emberekkel történt érintkezésekben a szükségszerű határvonalat betartva kellő harmóniában tudtam élni embertársaimmal. Igyekeztem egész életemben altruisztikus alapon rendelkezésére állni embertársaimnak, szociális érzékemnél fogva segíteni a rászorulókon, alkalmazottaimat megfelelően ellátni s a fizetésen felüli ajándékokkal még hűségesebbé tenni. Viszont sohasem futottam az ún. magasabb társadalmi osztálybeliek barátságáért, ha könnyelmű és léha volt az illető, felületes volt az ismeretség, de ha értéket találtam benne, azt a mágnásban is megbecsültem. Ez a magatartásom hozta magával azt, hogy a mágnások között is több jó barátom volt, akiktől én csak megbecsülést és értékelést kaptam, és soha nem érezhettem a velük való érintkezésben, hogy én nem vagyok gróf vagy báró, ez esetben nem is létezhetett volna közöttünk baráti kapcsolat.

1908 őszén-telén már előrevetette árnyékát az elkövetkezendő világháború. A balkáni bonyodalmak miatt Magyarországon és Ausztriában is elrendelték a részleges mozgósítást [10], vasúti korlátozások voltak. Hazuról küldött láda alma-körte hat hét múlva érkezett Berlinbe, részben megfagyva. Mégis a helyzet nem fajult odáig, hogy külföldi tartózkodásokat [tartózkodásomat] félbeszakította volna. 1909 tavaszáig egyfolytában Berlinben tartózkodtam. Bevallom, hogy az egyetemi előadásokkal kevesebbet törődtem, mint műemlékek, múzeumok, képtárak, kiállítások, intézmények látogatásával. Válogathattunk a legjobb színházak előadásáiban, operában, az akkor híres Reinh[a]rdt rendezte színi előadásokban, a Lessing Theater Ibsen-drámáiban. Nem voltam lusta a szórakozások minden fajtájának kiélvezésében sem, a penzióban Európának és Amerikának majdnem minden országából voltak szállóvendégek, kik közül nagyon sokkal összebarátkoztam, persze az udvarlás sem maradt utolsó helyen. Amit az amerikai leányoktól nyelvtudásom bővítése céljából tanultam, persze a legelső az „I love you” volt, és „hag mi and kis mi” – ez utóbbit nem tudom az angol helyesírás szabályai szerint leírni, csak úgy, amint kimondják. A francia lányoktól a

„T'aime”, hogy a lengyel, orosz, holland nők miként tanítottak erre a szerelmi konverzációban oly lényeges kijelentésre, már nem emlékszem.

Társaságban bejártuk Berlin sok étkezdéjét, mulatóját, lokálját, bállokba jártunk, s átéltük az új évnek német módszer szerinti megünneplését. Bálban voltunk, s éjféle 12 órakor elhangzott a „prosit Neujahr” – boldog, boldogtalan egymás nyakába borult. Ilyenkor megnyíltak az otthon ünneplők ablakai, és „prosit Neujahr” kiáltásokkal volt teli a város.

A sok jövés-menés, a társaságbeli élet bizony erősen igénybe vette hitellevelemet, s szívszorongva mentem a Dresdener Bankba újabb összegeket kivenni, látván tőkém folytonos apadását, aggódva, hogyan is húzom ki őszig, mert arra nem is mertem gondolni, hogy hitellevelem felül még pótlást kérjek. Mégis váratlanul is segített rajtam a karácsonyi angyaljárás: nagybátyámtól, nagyanyámtól befutott nem várt összeg. Akkoriban még nem volt olyan nagy divat a sport, én egyébként sem voltam valami nagy sportman, nem is vágytam a német Burschenschaftok¹² vívógyakorlataira s a német fiúk által viselt arcplezúrokra,¹³ csupán a leányokkal az Eispalastba jártunk korcsolyázni már novemberből kezdve, ahol fűtött műjégpálya volt zárt helyiségben, a földszinten Bier-, az emeleten Wein Restaurant – végtelen kellemes esti tartózkodási hely. A gyönyörű [11] Tiergartenbeli séták, a Reichstagsgebäude,¹⁴ Siegessäule,¹⁵ Brandenburger Tor, Unter den Linden,¹⁶ Friedrichstrasse, Leipzigerstrasse, császári palota, őrségváltás mind megannyi élmény. Hát a Wertheim és Tietz nagy áruházak,¹⁷ melyekben egy napig el lehetett barangolni! Berlini tartózkodásom alatt járt Berlinben az angol uralkodói pár, láttam díszes bevonulásukat. Még most is előttem áll, miként lelkesedett a berlini nép a Hohenzollern uralkodóházáért. Amidőn az uralkodóház valamelyik tagja áthajtatott a Brandenburger Tor középső, fenntartott íve alatt, s felhangzott a szokásos kürtjel, lengtek a kalapok, zsebkendők a

¹² Burschenschaft (ném.): hallgatói szövetségstípus, amely a német, osztrák és chilei egyetemi hallgatók szélesebb társadalmi rétegeket is felölelő szerveződési formája volt. A 19. században alakultak meg a liberális és nemzeti ideológiák mentén. A tagok a vívásban is gyakorolták magukat.

¹³ Plezúr: sebhely.

¹⁴ A Német Birodalom parlamentjének székhelye.

¹⁵ A berlini Győzelmi oszlop.

¹⁶ Berlin ismert sétálóutcája, amely a város számos turisztikai látványosságát köti össze, a Párizsi tértől a Brandenburgi kapuig fut. A Friedrich és Leipziger strasse metszi.

¹⁷ Hermann Tietz alapította meg Németország első nagy áruházát, amely a mai mallok elődje volt. 1900-ban nyitotta meg üzletláncá berlini fiókját a Leipziger strassén. 1885-ben nyílt meg a Wertheim áruházlánc berlini fiókja, három évvel Tietz gerai üzlete után. A Wertheim család még 1852-ben nyitotta meg első szerény rövidáruboltját Stralsundban.

levegőben, s hangos volt az utca a „hoch” kiáltásoktól. S hat év múlva az első világháború halálos ellenségévé tette az angol és német népet, s nem kellett 10 év ahhoz, hogy a veszett háború után elmeneküljön birodalmából a hatalmas császár, s Hollandiában élje le utolsó éveit.

Visszagondolok berlini tartózkodásomra, enyém volt akkor a világ, még 20 éves sem voltam, s bizonyára túlértékeltem magas személyiségemet, mert midőn a penzióban barátnőim és barátaim megünnepelték Miklós napját, egy orosz asszony – ki mellett bizonyára legyeskedtem – egy német nyelvre lefordított Tolsztoj-regényt adott ajándékba, s így dedikálta a könyvet: „Lieber Miki {denke dran}, bis zwanzig bist du noch kein Mann.”¹⁸ De nem keseredtem el túlságosan, mert még csak hat hét hiányzott a 20. évből.

A penzióban kedves zeneesték is voltak, bejárt oda Kerpely Jenő,¹⁹ a híres gordonka művész, élveztük játékát. Kerpely és barátja Farkas Laci idősebbek voltak nálam, kiforrottabb gavallérok – csak a magyarokat említem, mert mi általában kedveltebbek voltunk a nőknél, mint más nemzetbeliek – , bizony nekem nagy konkurenciát jelentettek a nőknél, nem is szólva a végtelen finom modorú és intelligens Csathó Kálmánról,²⁰ ki néhány hónapig szintén a penzióban tartózkodott, s berlini színházakban a színpadi berendezéseket és a rendezést tanulmányozva. Akkor még nem gondoltuk, hogy olyan közkedvelt, híres író lesz belőle.

A berlini egyetemi félév leteltével tanulmányútra mentem, Németország más részeinek megismerésére. A látottak, tapasztalatok, benyomások leírása természetesen végtelen hiányos, mert több mint 30 évre visszaemlékezni, elnevezéseket, nevezetességeket, neveket említeni – most nagyon nehéz. Nagy segítségemre lennének akkori feljegyzéseim, Baedekereim,²¹ mindezek szintén elvesztek 1944-ben.

Lipcse, Drezda, a Sächsischer Sweitzen keresztül Prágába, csodáltam [12] a gyönyörű fekvésű Hradstint, s bejártam a királyi palotát, amelyhez sok magyar emlék is fűződik. Vasárnap tanúja voltam a Wenzelsplatzon lejátszódó német-cseh diákcsetepatének, mely akkoriban divatos volt ott vasárnaponként. Ismét egy újabb jele a közelgő világfelfordulásnak, de akkor még nem gondoltuk ezt meg egész komolyan. Visszagondolva a drezdai tömérdek műkincsnek, az ottani

¹⁸ „Kedves Miki, gondolj arra, hogy amíg 20-at be nem töltöd, nem vagy még férfi.” A „denke dran” olvashatatlan áthúzás fölél kézirással betoldva.

¹⁹ Krassai Kerpely Jenő (1885–1954) gordonkaművész, főiskolai tanár.

²⁰ Csathó Kálmán Jenő (1881–1964) magyar író, színházi rendező.

²¹ Útikönyv.

mérhetetlen értékű festmények tömegére s arra az Elbe melletti gyönyörű fekvésű városra s ezekkel kapcsolatosan azokra a szörnyű angol–amerikai bombázásokra, amikor annyi mindezekből megsemmisült és cca 200.000 ember pusztult el a bombázásban – mégiscsak arra a következtetésre kell jutnunk, hogy szörnyűsége a háború.

Utam folytatása Hamburg, Bréma, e két híres német kikötőváros látogatása, aztán Hollandiába mentem, ahol Bethlen Bélával volt találkozásom Hágában, s odakerülvén Bethlen Károly és Darkó Ákos is, bebarangoltuk még Hollandia nagy részét, tanulmányozva a múzeumokat, képtárakat, a belterjes állattenyésztést, tejtermelést. Meglátogattuk a nagy múltú kikötővárost, Amsterdamt a jellegzetes régi stílusú épületeivel, kimentünk az előkelő tengeri fürdő Scheveningenbe, de ott még szesz előtti időszak volt.

Hollandiából Belgiumba utaztam, illetve helyesbíték a sorrend kedvéért, mert oda csak később jutottam el, lesz erről szó még későbbi írásomban.

Berlinbe visszatérve még kirándulásokat tettem a környék megismerése céljából, Potsdamba, a porosz királyok régi kedvenc tartózkodási helyére {akkor született meg Berlin szerencsétlen kettévágása „nyugati” és „keleti” zónára osztva. Azóta is állandó marakodási pont a kelet és nyugat között. Így született meg aztán „Keletnémetország”, s így Németország kettéosztottsága}. A gyönyörű parkban épült kastély s mellette a történelmi szélmalom. Ezt a szélmalmot mai szemmel még jobban megvizsgálám, hisz jogvitára adott alkalmat a hatalmas porosz király s későbbi német császár és az egyszerű molnár között a tulajdon szentsége, most már idejét múlt ideológia alapján.

Az egyetemi év második felére Münchenbe mentem át, s ott iratkoztam be a jogi fakultásra. Ekkor már jobban értettem a német nyelvet, az előadásokat is inkább figyelemmel tudtam kíséni, de ebben ismét újabb nehézségek is merültek fel: május-június volt, mindennapi tenisztársaságom s a játék után felségesen esett az Iser menti Volksbad kék csempéjű tartályainak hűsítő vize. Aztán gyönyörű kirándulások [13] a zöld vizű Iser mentén, barangolás Észak-Bajorországban, Beuruth [Bayreuth] a híres passiójáték²² színhelye, Hohenschwangau, Linderhof, Neuschwanstein Lajos bajor király²³ legendás hírű, gyönyörű kastélyai. München a sok történelmi emlékekkel, világhírű múzeumaival, képtáraival, az

²² Minden bizonnyal a Bayreuther Festspiele nevű zenei fesztiválról van szó, amelyet a zeneszerző Richard Wagner kezdeményezett operái színre viteléért Bayreuthban, amely 1876-ban vette kezdetét, s amelyet mind a mai napig megrendeznek Wagner leszármazottai.

²³ II. Lajos bajor király (1845–1886).

idillikus Englischer Garten, művészekkel teli város, s nem megvetendő a jellegzetes Hofbräuhaus azzal a jó, vastag barna sörével. Minden olyan meghitt, kedves, ahogy a német mondja, „gemütlich” volt Münchenben és környékén, s 20 év múltával innen indult ki a hitleri imperializmus.

Münchennt júliusban hagytam el, s egy gyönyörű útra indultam. A romantikus német Nürnbergben egy amerikai családdal volt meglevelezett találkozásom, a leány még berlini „flammém”²⁴ volt. Frankfurt, Wiesbadenben [sic!] hajóra szálltam, s a Rajnán Kölnig hajózva gyönyörködtem a Rajna partjainak csodás panorámájában. Ezek a legendás partok romantikus szikláikkal, kastélyakkal, barlangjaikkal, melyekből a költők szirének énekét hallották. A Rajna menti utat élvezni igazán csak hajóról lehet. A régi haditudomány szerinti Rajna-vonal, mint védelmi vonal, a Saar-vidék szén- és vasércbányáival, nehéziparával, Franciaország és Németország évszázados féltékenykedésének és villongásainak okai, a világháború megindulásának is egyik tényezője.

Kölnből Brüsszelbe mentem, Ostendében kiélveztem ennek az Északi-tengeri luxuriózus világfürdőnek szépségeit, páratlan puhaságú homokját. Hogy már nagyzolva azt is elmondhassam, hogy Angliában is jártam, Ostendéből át-hajóztam Doverbe, de tovább már nem hajózhattam nyelvtudásom hiánya miatt, de azért sem, mert szabadidőm már fogytán volt, s hátra volt még Párizs és Svájc.

Utazásom folytatása Párizsba vitt. Francia nyelvtudásom csak annyi volt, amennyit 20 nyelvóra leforgása alatt a müncheni Berlitz iskolában szereztem, ezzel a nyelvtudással érkeztem Párizsba, nyilvánvaló, hogy ez sok nehézséget okozott, de azért mégis megéltem. Itt is penzióban laktam, közel a Champs-Élyséeshez, szóval központi és előkelő helyen. További nyelvórákat vettem egy öreg francia tanártól, aki royalista volt.

Séta közben a Champs-Élysées-n találkoztunk a francia köztársasági elnökkel, Fallières-rel,²⁵ ki másodmagával jött velünk szemben. Az én francia tanítóm odakiáltott nekik: „bandit, bandit”, én aggódtam, hogy most már mi következik, de semmi [14] következménye ennek nem volt. Jellemző ez azokra az időkre, hogyan értelmezték akkoriban a sajtó-, gondolat- és véleménynyilvánítás- és egyéb szabadságjogokat.

Párizs egészen más volt, mint Berlin. A német komolysággal és alapossággal szemben a francia könnyűvérűség, mulatni és szórakozni vágyás, cifrázkodás szeretete, persze itt nagyobb is volt a nyomor. Nézni, látni és ismeretkört tágítani

²⁴ Németül die Flamme a. m. láng, szenvedély.

²⁵ Clément Armand Fallières (1841–1931), 1906–1913 között volt Franciaország elnöke.

itt volt elég alkalom. A gazdag múzeumok, képtárak, a Tuileriák s a többi régi királyi kastélyok, történelmi emlékek. Sèvres, Fontainebleau, Versailles, Neuilly és a városbeli kedves helyek: Champs-Élysées, Arc de Triomphe, Bois de Boulogne, Place de la Concorde, Rue de Rivoli, a boulevardok népes és hangos élete, Notre Dame, Luxembourg, Opera, Comedie Française s a többi színházak, varieték. Megismerkedtem Párizs éjjeli életével is, s az apacsokat²⁶ nemcsak a színpadon láttam, hanem az utcán is találkoztam velük. Egy ízben éjfél után a Mont Martre-i Moulin Rouge-t elhagyva spórlás szempontjából gyalog, torony-iránt vágtam át a Champs-Élysées irányába, hogy hazajuthassak. A térképet tanulmányozva ez nagyon is egyszerűnek látszott. Valósággal megborzadtam azonban, hogy a fényárban úszó két boulevard közti utcák milyen sötétek voltak. Innen is, onnan is előtűnt a kapualjakból, elrejtett kanyarulatokból egy-egy bizalmatlan külsejű alak, szemükre húzott sapkával. Közel jöttek, meg-megnézettek, de úgy látszik, hogy nem nézhettem ki jó fogásnak, utamra engedtek. Bizony elég szívszorongás közepette értem el otthonomba.

Kevés volt a Párizsban töltött hat hét, de igyekeztem sokat látni. Bizony, már annak 56 éve, hogy én ott voltam, azóta két világháború érte Párizst is, sok minden változott ott is, de mégsem annyira, mint más főváros képe, bizonyára nem bántották a régi művészi alkotásokat, hisz mindannyihoz történelem fűződik, s ezeket a lényeges, régi nimbuszú helyeket, építményeket nem bontották le, nem semmisítették meg, hogy helyettük felhőkarcolókat építsenek.

Induljunk egy kis sétára lakásomról, amely a Champs-Élysées-hez volt közel. Mindjárt eljutottam a Grand és a Petit Palais-ban elhelyezett múzeumokhoz, velük majdnem szemben a mindenkori köztársasági elnök rezidenciája, a Palace d'Élysées. Továbbmenve a Place de la Concorde-on voltam, ahol még nem egész két évszázad előtt a Guillotin orvos által feltalált és [15] ajánlott lesújtó bárd oltotta ki mintegy 2800 ember életét, itt fejezték le XVI. Lajost 1793-ban, s néhány hónap múlva feleségét, Marie Antoinette-et, de itt hajtotta fejét a bárd alá Danton és Robespierre is...

A térrel határos a Tuileriák kertje a Louvre-val, francia királyok székhelye, most határtalanul gazdag múzeum, amelynek még csak futólagos megismerésére is egy hét szükséges. Itt csak a Venus de Milót említem, de ott van a régi egyiptomi, görög, római művészi alkotásoktól a jelenkorig minden számottevő művész alkotása, az olasz, holland, spanyol, francia, német, angol mesterek és a mi Munkácsynk művei is.

²⁶ A. m. prostituáltakat.

Az előkelő Rue de Rivolin a Bastille-térre érünk, ahol 1789-ben lerombolták az ilyen nevű börtönt, szabadon engedvén a foglyokat, mely cselekménnyel kezdetét vette a francia forradalom. Térjünk vissza a Place de la Concorde-ra s a híres Madeleine-templomra, ahol kezdődik a nagy boulevard, a Boulevard des Italiens, tovább az Opera.

Most aztán ugorjuk ide-oda, bolyongjunk a Quartier Latinben, sétáljunk a Luxembourg-kertben, meghatódva álljunk meg a Notre Dame-katedrális előtt, lépünk be a Sorbonne-ba, mely annyi tudóst nevelt az egész világ számára.

Nem lehet felejteni a Szajna bal partján épült Pantheont, ahova hazahozták Elbáról a korzikai kapitányból császárrá emelkedett Napóleont, aki mégiscsak büszkesége mai napig is a francia népnek.

Van valaki, aki nem csodálta meg akkoriban a legmagasabb és legnagyobb diadalkaput, az Arc de Triomphe-ot s azon túli csillagszerű avenue-k elágzásait, amelyek egyike a Bois de Boulogne-ba vezet? Külön csoda volt a Tour Eiffel, amely akkor épült, amikor én születtem, akkoriban világcsoda, mert 300 méter magas, több, mint 1000 lépcsője van, liftváltással könnyű feljutni a harmadik emeletre, ahonnan gyönyörű a kilátás.

A botanikus- és az állatkert is tanulságos látnivaló, bár az állatkert messze {marad} a berlinitől. Ki tudja azonban, hogy mi van a berlini állatkerttel is a második világháború után?

Rövid időm miatt Párizs környékére csak keveset rándulhattam ki. Eljutottam St.-Claude-ba, megnéztem Sèvres-ben a régi híres porcelángyárat és kiállítását.

Természetesen tanulságosabb Versailles meglátogatása, [16] ahol egy napot töltöttem, de nyilvánvaló, hogy a palotában elhelyezett műemlékek, műrecek, történelmi ereklyék megszemléléséhez, a rengeteg helyiség bejárásához több nap szükséges. XIV. Lajos előtt csak egy vadászlak volt ott, neki támadt arra kedve, hogy ott rezidenciát építsen. A monda szerint csak a földmunkához, a vízvezeték[hez] s a Párizsba vezető út építéséhez 36.000 munkást és 6.000 lovat használtak. A költségek utólagos becslés szerint mintegy 500 millió frankba kerültek, ami az akkori viszonyok szerint hatalmas összeg volt. De a Napkirály azt is megtehetette, dacára, hogy országa örökös pénzügyi nehézségekkel küzdött.

Sok történelmi esemény kapcsolódik Versailles-hoz. XIV. Lajostól fogva itt volt a francia királyok rezidenciája, és 1789-ben ide vonult fel Párizs népe, köztük néhány ezer asszony, és XVI. Lajost arra kényszerítették, hogy elhagyja Versailles-t, tegye át székhelyét Párizsba. 1870/71-ben itt volt a német hadsereg főhadiszállása Vilmos császár[ral] és Bismarckkal az élén, itt diktálták a franciáknak a békét, illetve annak feltételeit, itt vette fel Vilmos a császári címet.

Versailles-ban székelt az első világháború után az angol–amerikai–francia, békét diktáló konferencia, itt adták vissza Németországnak a kölcsönt, itt hirdették ki a kertben levő Trianon palotában a Magyarországra oly lesújtó ítéletet.

De ne foglalkozzunk látogatásom utáni eseményekkel, hanem élvezzük a Versailles-i nagy kiterjedésű parkot, s lépjünk be a Grand Trianonba, amelyet XIV. Lajos épített egyik kegyencnőjének, és a Petit Trianonba, amelyet XV. Lajos épített du Barry grófnénak.

Még egy kirándulást tettem Fontainebleau-ba, ahol szintén van palais, egy régi vár helyén épülve, bár ez is királyi tartózkodási hely, de szerényebb környezetben. Szívesen tartózkodott ott Napóleon, itt mondott le a császárságról is, de kedvenc tartózkodási helye volt Marie Antoinette-nek, s általában a párizsi előkelőségekből soknak nyári tartózkodási helye. Nagy kiterjedésű erdő veszi körül, régen vadászatok színhelye.

Sajnos már nem futott[a] az időmből, hogy tovább maradhassak Franciaországban, letelőben volt a III. egyetemi év, melyen nem kellett vizsgázni, s adva volt a lehetőség egyéb ismeretek szerzésére, utazásra. Hazafelé indultam Svájcra át. Svájci állomásaim: Genf, Lausanne, Montreux, Interlaken, a Mont Blanc megmászása, Zürich a Vierwaldstadt-i tóval – vonaton, hegyi villamossal, fogaskerekűn és gyalog. Gyönyörű és váltakozó tájak, soha nem [17] látott vidékek, a természet valóságos csodái.

Még Innsbruckban töltöttem kevés időt, néhány pillantás a tiroli tájakra, aztán Wienben Stefanskirche, Graben, Prater, Schönbrunn, s aztán Budapesten át visszatértem októberben Kolozsvárra, ahol az állomáson a nagybátyám várt, ki nek mint mindent, ezt a gyönyörű évet is köszönhettem.

A mostani embernek, aki még nem élt az 1914 előtti, ún. boldog békeidőben, elképzelhetetlenül valószínűtlen lehet az, hogy egy Tordán, az alispán által fél óra alatt kiállított útlevéllel, amely egész Európára szólott Oroszország kivételével s egy Kolozsvárt kiállított bankhitellevéllel a zsebében az ember bebarangolhatja egész Európát, nem volt valutanehezés, nem volt feketetés, nem volt nehézség átjutni az országhatárokon, ez természetes és mindennapi volt, mindez a legtermészetesebb emberi jogokhoz tartozott, amelyek minden szabad embert megilletnek.

Az egyetem IV. évére ismét Kolozsvárt iratkoztam be, így már közelebb jutottam a komolyabb vizsgák letételének terminusaihoz s a munkás élet megkezdéséhez. Itt is volt azonban egy kis intermezzo. 1909–1910 telén nagy társadalmi élet volt Kolozsvárt, s mint fiatal ember, rengeteg meghívást kaptam leányos házakhoz. Nagy divat volt akkor leányos házaknál a fogadónap, voltak a hétnek

olyan napjai, midőn d. u. 6 órától fogva 3 helyre is el kellett menni. Vasárnap és hétfőn virradólag rendszeren reggel mentünk haza, s akkor is csak fürdésre maradt kellő idő, mert 11 órakor már a sétateri jégpályán kellett lenni. Ezen a télen nagyon sok és fényes bál is volt Kolozsvárt, de férfiszabadságomat sem élvezhettem sokáig, mert mindinkább megkedveltem a kis Ferencz Titát,²⁷ későbbi feleségemet.

1910 májusában letettem az első jogi szigorlatot, és bevégezvén egyetemi éveimet, dr. Ötvös Lajos, akkoriban egyik legkeresettebb és legképzettebb kolozsvári ügyvéd irodájába ügyvédjelöltként beiratkoztam, ahol főként kereskedelmi, váltó-, vagyoni jogi és telekkönyvi ügyekben kiterjedt gyakorlatot szereztem. Szeptemberben már megszereztem az államtudományi doktorátust, és 1911 májusában a jogtudományit, s Torda-Aranyos vármegye tiszteletbeli szolgabírójává és alügyészévé neveztettem ki. [Az] 1911. évben elhalt édesapám, s május végén megtörtént az eljegyzésünk is. Persze én voltam a legboldogabb ember a világon, s minden gondolatom az volt, hogy midőn csak lehet, szakítsak néhány napot, hogy menyasszonyommal lehessenek. Persze folyt naponként ládászámra a levelezés.

Feleségem és én is egyetlen gyermekek voltunk. Feleségem apja Ferencz Gyula m. kir. erdőtanácsos, anyja Pataky Tinka.²⁸ Atyját már 14 éves korában elvesztette,²⁹ s özvegy édesanyjával Pataky László és neje, Sombori Krisztina {a nagyszülők} magyarsárosi házához költöztek, s eltekintve néhány hónapi téli kolozsvári tartózkodástól, Magyarsáros volt állandó lakhelyük. Apai nagyszülei Ferencz József unitárius püspök és neje, Gyergyay Anna³⁰ (a családban Nina). Mindkét kedves családnál megismertem az igazi harmonikus, boldog családi életet, amely bárkinek mintaképe lehetett.

Az anyai nagyszülők régi Kisküküllő megyei birtokos család mintegy 2000 hold családi birtokkal, amelyből az anyósomé volt 300 holdon felüli maroscsapói birtok, amely az első agrárreform után 200 holdra csökkenvén, az 1945. évi agrárreform után pedig teljesen kisajátított a falusi belsőséggel együtt.

²⁷ Ferencz Tita (Krisztina), Ferencz József püspök unokája, apja uzoni és kilyéni Ferencz Gyula (1864–1908) magyar királyi erdőmester, anyja désfalvi Pataki Tinka, a házasságból egyetlen lány, Tita született.

²⁸ Deésfalvi Pataky Krisztina (Tinka) (1865–1926) apja id. Pataky László (†1918), anyja Sombori Krisztina (1842–1933).

²⁹ Ferencz Gyula 44 éves korában, 1908. január 21-én „reggeli 5 1/2 órakor hosszas szenvedés után megszűnt élni”.

³⁰ Ferencz József (1835–1928), Gyergyai Anna (1840–1931).

Menyasszonyommal együtt igyekeztünk mindent elkövetni, hogy esküvőnket mielőbb megtarthassuk. Akadály volt minden esetre az, hogy nem volt még az ügyvédi vizsgám, amelyet csak három évi ügyvédjelölti gyakorlat után lehetett letenni 1913 júniusában. Nagybátyám aggódott, hogy házasságom folytán nem-e marad félbe pályám, s meg fogom-e szerezni az ügyvédi diplomát. Mi, fiatalok azonban mégiscsak győztünk, ügyvéd principálisom is továbbra is mint bejegyzett jelöltet tartott nyilván, s nagy mértékben segítségünkre volt jószágos anyósom, aki a maroscsapói, már régebben lakatlan udvarházát számunkra rendbe hozatta, s így lakásunkról, elhelyezkedésünkről és berendezésünkről gondoskodott.

1912. október 12-ére volt kitűzve esküvőnk Magyarsároson megtartandó, a nagyszülei házban. Kolozsvárról indultunk nagybátyámmal, Ferencz József és neje nagyszülőkkal, dr. Ferencz József³¹ és Kocsy Andorné³² B[a]rta Erzsikő nagybátya, illetve nagynénivel együtt. Ebben az évben a hosszas és tartós esőzések következtében a talaj annyira megtelt vízzel, hogy még a hegyek oldalában is források keletkeztek, a hegyoldalak, szőlők csúszásnak indultak, a kavicsolatlan és kisértetlen utakon pedig nemcsak a jármű, de még a ló és szarvasmarha is elszüllyedt, úgyannyira, hogy ki kellett a sárból ásni. Az esküvőnk előtti napokban ismét oly kiadós eső hullott, hogy még gondolni sem lehetett arra, hogy bár ökröket befogva kimehetnénk Magyarsárosra. Így aztán az utolsó napokban úgy határoztak, hogy esküvőnk Dicsőszentmártonban lesz megtartva, ahova Magyarsárosról bejöttek anyósom és az anyai nagyszülők. Mindnyájunkat szeretettel vártak feleségem nagybátyjai, dr. Ferencz Ákos vármegyei tiszti főügyész és neje, Serédy [így] Vilma,³³ Pataky Sándor,³⁴ a dicsőszentmártoni [19] járás főszolgabírája és neje, Gál Etelka. Polgárilag Pataky Sándor esketett, kinek erre egész járása területére joga volt az akkori törvények alapján. Egyházi áldást a püspök nagypapa, Ferencz József adott a dicsőszentmártoni unitárius templomban. Estefelé aztán feleségem nagybátyja, Pataky László négyesfogatával robotunk maroscsapói lakásunkra.

³¹ Ferencz József dr. (1873–1953) Ferencz József és Gyergyai Anna legkisebb gyermeke, jogot tanult, a világháború után az Országos Magyar Párt ügyésze és jogtanácsosa.

³² A név Kócsi formában fordul elő Kócsi Géza gyógyszerész gyászjelentőjében, akinek Kócsi Andor kir. törvényszéki bíró a testvére volt.

³³ Ferencz Ákos (1861–1922) Kisküküllő vármegye tiszti főügyésze, felesége Serényi Vilma (1873–1968), házasságukból egy fiú – Ferencz József, a magyarországi unitárius egyház püspöke – és egy lány (Ferencz Magda) született.

³⁴ Deésfalvi Pataky Sándor (1869–1938) főszolgabíró, a küküllői egyházkör felügyelő gondnoka.

A boldogságon kívül is megvolt mindenünk, ami kellett az élethez, volt kevés házbérjövödelmem a tordai házból, nagybátyámtól apanage, anyósom- és a sárosi nagyszülőktől sok mindent kaptunk, ami ellátásunkat és kényelmünket szolgálta. Szavamat állottam, dacára mindenkinek, készültem az ügyvédi vizsgámra, s nyomban jelentkeztem is a marosvásárhelyi ügyvédvizsgáló bizottságnál, mihelyt letelt a háromévi ügyvédi gyakorlatom ideje, s a vizsgát 1913 júniusában sikerrel le is tettem, teljesítvén azt a fogadalmamat, amit nagybátyámnak házasság előtt tettem.

Maroscsapón akkoriban sok birtokos család élt. Így feleségem nagybátyjának anyósa, özv. Szilágyi Lajosné, alispán özvegye, Felszeghy Ferenc, Boér Gábor, Mózes Attila, Egyed János. Birtoka volt még Csapón Boér Eleknek és Horváth Ákosnak, akik nem laktak a községben. Vizsgára készülődésem miatt inkább csak közvetlen szomszédunkkal, özv. Sándor Kálmánnéval és leányaival, Ilonával, a későbbi Kovács Sebestyénné[vel], Jolánnal, a későbbi ifj. Tisza Istvánnéval és Margittal, a későbbi Bors Mihálynéval jöttünk össze és voltunk jó barátságban. Én a gazdasággal sem foglalkoztam, a birtokot a feleségem nagybátyja, Pataky László kezelte.

Ügyvédi vizsgám letétele után megkezdtük az előkészületeket, hogy végleges lakhelyünkre, Tordára költözzünk. A tordai házat renováltattuk. A telken 2 ház volt, 4-4 szoba- és mellékhelyiségekkel. A fronton levő házat választottuk jövő lakásunknak, ennek rendbe hozása, új kályhával, fürdőszobával való ellátása megtörténvén, 1913 szeptemberében jöven át Tordára, pótolva egyúttal bútorzatunkat és berendezésünket, s én az udvari ház két szobájában megnyitottam ügyvédi irodámat.

A mostani ember, ki nem élt még 1914 előtt, el sem tudja képzelni és felfogni azt a biztonságot, nyugalmat, stabilitást, amelyben még akkor éltünk, amidőn még terveket szövögettünk a jövő életünkre vonatkozólag. Kezdtünk behelyezkedni az akkori tordai társadalom keretébe, mindenütt szívesen fogadtak. Irodám is beindult, s örömmel végeztem foglalkozásomat. Vártuk első gyermekünket, Jenőt, aki 1914. június 27-én született. Következő nap reggelén [20] kimenve a főterre, már köztudomásúvá vált Ferenc Ferdinánd trónörökös és neje Szarajevóban történt meggyilkolása. Megdöbbsentünk, és tudtuk, hogy ez nem marad következmények nélkül, előrevetítette már árnyékát a szörnyű jövő.

Fiunkat a dédapa, Ferencz József keresztelte, s a keresztelő már éppen egybeesett az általános mozgósítás kihirdetésével. Aki babonás, mindezeket már rossz előjelnek tekinti, s tényleg: Jenő fiunkkal kapcsolatosan sok szomorúság is ért minket később. Én megelőzően katonai szolgálatot nem teljesítettem, s az általános mozgósításkor nem kellett bevonulnom. Rövidesen azonban minden

férfi sorozás alá kellett álljon, s a nyomorékokat kivéve mindenkit be is soroztak, s be is vonultattak, mert a Szerbiával történt konfliktus világháborúvá fejlődött. Én is bevonultam Gyulafehérvárra az 50-ik gyalogezredhez, majd felülvizsgálat folytán a kolozsvári katonai csapatkórházhoz osztattam be mint szanitéc, ahol irodai szolgálatot teljesítettem. Ott voltam 1916 tavaszáig, amidőn mint mezőgazdát a katonai szolgálat alól felmentettek. Ekkor vettem át a csapói, akkor még 300 holdas birtokot, s a kövendivel együtt kezeltem.

Ügyvédi irodám menete az általános mozgósítással nagy mértékben lecsökkent, s a katonai bevonulással teljesen félbe is szakadt, a hűségeskünek a békeszerződés megkötéséig való le nem tétele miatt. 1921-ben dr. Bocsáncki András állását vesztett magyar közjegyzővel nyitottunk ügyvédi irodát.

Amint az ügyvédi gyakorlat folytatásában, éppúgy a gazdaság folytatásában is folytonos akadályok merültek fel. 1916-ban történt Románia hadba lépése a központi hatalmak ellen. Román csapatok vonultak be Erdélybe, s óvatosságból Kisküküllő megye is a polgárilag kiürített területekhez tartozott. Ez évben nyáron kis családom is Maroscsapón volt, én éppen csépeltem, midőn mindent otthagya Tordára kellett jönnünk. Innen feleségem Jenő funkkal és az anyai nagyszülékkal anyósomhoz, Budapestre utaztak, aki akkor Szabó Albert budapesti közjegyző neje volt 1914 óta. Én még 1916 őszén hazahoztam az enyéimet Tordára egyhónapi budapesti tartózkodás után, mivel a hadműveletek már akkor Románia területén folytak. Dacára a rövid időnek, míg Csapótól távol voltam, sok volt a kárunk, amit az átvonuló székely menekültek és a fejtelenség okozott.

[Az] 1916–1918 közötti időszak, eltekintve attól a rövid időtől, [21] midőn Erdély földjét érintette a {háborús állapot}, aránylag csendben és a gazdálkodással járó sok munkával és strapával telt el. A nehézséget főként az okozta, hogy az 56 kilométerre fekvő Maroscsapóra Tordáról szekérral kellett mennem, főként a rossz vasúti közlekedés [miatt], részben pedig azért, mert mindig kellett vinni, avagy hozni valamit. Közben a 14 kilométerre fekvő Kövendre is mennem kellett. A gazdálkodást nagyon megszerettem, célul tűztem ki, hogy mindent elkövetek, hogy a csapói birtokot kellőképpen felszereljem, megfelelő épületekkel lássam el, modernizáljam, mert midőn [az] 1916[-os] évben átvettem, siralmas állapotban találtam, a gazdatiszt megfelelő felügyelet nélkül lelkiismeretlenül végezte a gazdasági munkákat, nagy területek parlagon heverték, tele tövissel és egyéb dudvával, s e művelés és munka után az eredmény is siralmas volt. 1917-ben anyai nagyszüleimtől kapott birtokrészem eladása folytán alkalmam volt marhaállományt beszerezni, amely feltétlen szükséges volt a gazdaság további fejlesztéséhez.

1918 nyarán már kezdtek ingadozni és bomlani a központi hatalmak frontjai, az olasz szövetségi hűség megtagadása, Amerika beavatkozása nyilvánvalóvá tették, hogy a háborút Németország és Ausztria–Magyarország elvesztette, s felgyűlt számlát keservesen kell majd megfizetni. November 1-jén a radnóti vásárból gabonával megrakott lószekérrel jöttem hazafelé, az úton el is sötétedtem, s éppen akkor érkeztem Tordára, midőn az állomás melletti nagy katonai raktárt fosztogatta a tömeg, s a szerzett katonai fegyverekkel céltalanul lövöldözött. A forradalom e napon érkezett Tordára, s itt is megalakult a „nemzeti tanács”. A frontról hazaérkezők elkeseredése, a kiállott sok szenvedés, a front mögötti lakosság utolsó évbéli nélkülözései átszakították a meglazult zsilipeket. A kormányzat gyengének bizonyult a mindinkább elszaporodó garázda tömegekkel szemben a rendet biztosítani és fenntartani. Az észak-amerikai Egyesült Államok akkori professzor elnöke, Wilson közhírré tett pontjai, a nemzeti kisebbségek önrendelkezési joga az ideálisan gondolkodó embert megzavarta, mindenki egy olyan rendszer és elrendezés megvalósítását remélte, ahol és amelynek keretén belül mindenki megtalálja majd a maga boldogulását. A fejlemények aztán megmutatták a jövő igazi arcát. A békeszerződések nem tárgyalások utáni kölcsönös megállapodások formájában jöttek létre, hanem békediktátumok alakjában. A diktálást mindinkább a „tigris” melléknévvel ellátott francia miniszterelnök, Clemenceau vette át, s mindenütt a féktelen nacionalizmus burjánzott fel, [22] amely aztán előkészítette a talajt a második világháború számára.

Az 1914–1918-as világháború befejeztekor Románia fővárosát, Bukarestet és az ország tekintélyes részét a német hadsereg tartotta megszállva Mackensen³⁵ tábornagy parancsnoksága alatt. Ez a hadsereg példás rendben vonult vissza, s utána a román hadsereg is átlépte a régi Magyarország erdélyi határait, és ellenállás nélkül vonult egészen Csucsáig. Közben 1918. december 1-jén megtörtént a Maniu és társainak vezetése mellett szervezett gyulafehérvári – Alba Iulia-i – román nemzetgyűlésen Erdély és kapcsolt részeinek, Bánátnak Romániához való csatlakozás[a] kimondása.

Tordára a román hadsereg 1918 karácsony szombatján vonult be, s e napon átvették a katonai és polgári igazgatást. Az erdélyi szászok, a bánáti svábok is hozzájárulván a csatlakozás kimondásához, az erdélyi magyarság magára maradt, és kábultságából csak később kezdett felocsúdni. Ennek egyik oka minden-

³⁵ Ludwig Friedrich August von Mackensen (1849–1945) szászországi porosz királyi katonatiszt, majd német császári tábornagy, az első világháborúban néhány hónap alatt, 1917 februárjára kapitulációra kényszerítette a román hadsereget és a segítségükre siető oroszokat.

esetre az volt, hogy a békeszerződést Magyarországgal csak 1921-ben írták alá, nemzetközi szerződéssel addig még nem voltak határai megállapítva.

Romániában a pártok uralma igen gyakran változott, s a magyarsággal szembeni, mint nemzeti kisebbséggel szembeni bánásmód is. Míg az erdélyi politikusok egy része, mint Goga Octavian³⁶ (csucsai paktum), Maniu Iuliu,³⁷ Vaida-Voi[e]vod³⁸ talán komolyan gondolták „kisebbségi jogainknak” a „kisebbségi szerződésben” lefektetett jogait [alapjait], illetve azoknak bár részbeni elismerését, az okiráltságbeli politikusok, élen a Brătianu³⁹ famíliával, teljes beolvasztásunkra gondoltak, felhasználván erre minden politikai, adminisztratív és gazdasági eszközt.

A trianoni békeszerződés megkötése után az erdélyi és kapcsolt részek magyarságának sorsa meg lévén pecsételve, Sándor József⁴⁰ és társai kezdeményezésére a Magyar Szövetség elnevezésű szervezetbe próbált tömörülni, megalakulásakor br. Jósika Sámuel⁴¹ választván elnökéül, s később Magyar Párt⁴² elnevezés alatt politikai pártba tömörült, illetve alakult át. A párt elnöki tisztét Jósikától

³⁶ Octavian Goga (1881–1938) költő, jobboldali politikus, miniszter. 1918-ban részt vett a párizsi béketárgyalásokon a Román Nemzeti Tanács tagjaként.

³⁷ Iuliu Maniu (1873–1953) jogász, miniszterelnök. Az Osztrák–Magyar Monarchia alatt a Román Nemzeti Párt alelnöke és országgyűlési képviselője, az olasz fronton harcolt, majd a gyulafehérvári nemzetgyűlés szervezője volt. Pártja színeiben bejutott Nagy-Románia parlamentjébe, majd a Nemzeti Parasztpártként újraszerveződő pártja elnöke. Miniszter három ízben. A szovjet hatalom berendezkedésekor működő, hírhedt Maniugárdák atrocitásairól tudnia kellett. A kommunista börtönökben lelte halálát, mint az egypárt-rendszer fő kerékkötője.

³⁸ Alexandru Vaida-Voevod (1872–1950) orvos, országgyűlési képviselő, a békekonferencián részt vevő román küldöttség tagja, Erdély és az Ókirályság egyesülésének szorgalmazója. Később három ízben Románia miniszterelnöke. Megalapította a királyságot támogató Román Frontot, 1946-tól haláláig házi őrizetre ítélte a kommunista hatalom.

³⁹ A Brătianu család sok politikust adott Romániának: miniszterelnököket, képviselőket, minisztereket.

⁴⁰ Pákéi Sándor József (1853–1945) közíró, politikus, az EMKE alapítója. A nagy háború utáni erdélyi magyar politikai mozgalmak vezéralakja volt. 1921. július 6-án alakult meg a Magyar Szövetség, amelynek egyik alapítója volt.

⁴¹ Báró Jósika Sámuel (1848–1923) főispán, országgyűlési képviselő, a király személye körüli miniszter, belső titkos tanácsos, az 1922 decemberében alapított Országos Magyar Párt elnöke haláláig.

⁴² Országos Magyar Párt. 1922. december 28. és 1938. március 30. – ekkor királyi rendelettel oszlatták fel a többi román párttal egyetemben – között igyekezett a román parlamentben képviselni a magyar kisebbségi érdekeket.

Ugron István⁴³ vette át, utóbb gr. Bethlen György,⁴⁴ egészen addig, amíg Romániában megszűnt a pártrendszeren alapuló alkotmányos élet, és 1937-ben Goga miniszterelnök elbocsátásával Călinescu vette át a kormányt, s rendezkedett be a divatossá vált egypártrendszer alapján, megalakítván a Nemzeti Újjászületési Frontot.

Az 1918. évi impériumváltással a magyarságra nézve nehéz idők jutottak osztályrészül [sic!]. Nem olyan könnyű egy nemzet [23] fiainak, akik ahhoz voltak szokva, hogy saját anyanyelvükön, saját maguk kormányozzák magukat – hogy egyik napról a másikra más ország polgáraivá váljanak, más nyelven beszéljenek, más mentalitást tegyenek magukévá. Az erdélyi magyarságot tévedésbe ejtették a wilsoni akadémikus jellegű és értékű, az ún. nemzeti kisebbségeket védő pontjai, melyek később a nemzeti kisebbségek jogait-kötelezettségeit nemzetközi szerződésben lefektetett ún. kisebbségi egyezményben vált volna kötelező erejűvé. A háborús állapotok megszűnése után egyelőre még szó sem volt a békeszerződések megkötésének lehetőségéről, melyet csak évek múlva helyeztek kilátásba, s melyektől az országhatárok végleges megvonása várható volt. Mindezen tényezők hatása alatt az erdélyi és bánáti magyarság tartózkodó magatartást tanúsított, s a magyar tisztviselők egy része, a nyugdíjasok, szabad foglalkozásúak nem tették le a kívánt hűségesküt, minek folytán egyik napról a másikra állás és megélhetés nélkül maradtak. A magyarság gazdasági érvényesülés tekintetében is lépésről lépésre hátraszorított. Az agrárreform eljárás következtében kisajátított vagyonaért majdnem a semmivel egyenlő ellenértéket kapott, melynek végrehajtása is tendenciózus volt. Egyházaink mezőgazdasági és erdőgazdasági vagyonából is alig maradt valami, így a magyarság gazdasági ereje és ellenállóképessége is fogytán fogyott. Sokan hagyták el Erdélyt és a kapcsolt részeket, repatriálván Magyarországra, ahol kezdetben sok nélkülözésnek voltak kitéve, mert a minden oldalról lecsonkított Magyarország a háború, forradalom és megszállások következtében teljesen el volt szegényedve, s csak lassacskán tudott lábra állni. A magyarok nemcsak Romániából, de Csehszlovákiából és Jugoszláviából is tömegesen menvén át a megkisebbedett Magyarországra, az átmenetek elhelyezése nagyon sok nehézségbe ütközött, ezerszámra laktak vasúti

⁴³ Ábránfalvi Ugron István (1862–1948) osztrák–magyar diplomata, nagykövetségi tanácsos, meghatalmazott miniszter. Az EME elnöke volt 1921–1925 között, az Országos Magyar Pártot 1923–1926 között vezette.

⁴⁴ Gr. Bethlen György (1888–1968), a család bethleni ágának leszármazottja. Jogi doktorátust szerzett. Császári kamarás, országgyűlési képviselő. Az első világháborúban hadnagyként harcolt, majd Trianon után az OMP elnöke 1926-tól 1938-ig.

kocsikban az emberek, de aztán lassanként mégis mindenki elhelyezkedést kapott, s a kis ország keblére ölelte fiait.

Az akkori társadalmi berendezkedésben az államfenntartó elemet a középosztály képviselte, s ezt az erdélyi román vezetők átlátván, nagy súlyt helyeztek a román középosztály kitermelésére s úgyszintén az értelmiségieknek a leggyorsabb tempóban való létesítésére. Tanfolyamok rendezésével gyorsan pótolták a magyar tanerőket, köztisztviselőket, s a kezdetben beállott zökkenőket, hézagokat elég gyorsan kitöltötték. Visszatekintve a múltra, az lett volna a helyes, ha a magyarság az impériumváltás után is megtartja posztjait, legalább egyelőre kenyerük [24] biztosítva lett volna, mert a román politika célja kezdettől fogva a magyarságnak minden téren való háttérbe szorítása volt, ami aztán kulminált a nyelvvizsgára vonatkozó rendelkezések tendenciózus végrehajtásával és az ezzel kapcsolatos tisztviselői és munkáselbocsátásokkal, amihez még az arányszámra vonatkozó rendelkezések is hozzájárultak.

Az impériumváltás kezdetétől fogva nem volt hiány az egyéni üldöztetésekből sem, s ehhez könnyen kerestek jogcímet. 1919 elején engem is letartóztatnak többekkel együtt mint kommunistát, de rövidesen ki is szabadultam bírósági eljárás nélkül. Napirenden voltak a házkutatások is.

Amint említettem, a hűségeskü le nem tétele miatt 1919 tavaszán az ügyvédi gyakorlatom ismét megszakadt, s ettől fogva még intenzívebben és hatásosabban folytattam a gazdálkodást, teljesen házi kezelésbe véve át a kövendi szántóbirtokot is. Kövenden engem az agrárreform nem érintett, csupán Bágyonban vesztettem el egy belsőséget, gör[ög]kath[olikus] templom céljára sajátították ki, egy és fél holdas szép belsőség volt, de természetesen mai napig sem építettek reá, mert volt az egyháznak megfelelő temploma, hanem parcellánként haszonbérbe adták, és 1949-ben eladták 180.000 lejért.

Maroscsapón csak 100 holdat hagytak meg, de utóbb még sikerült 100 holdat visszaszerezni, úgy hogy a 200 hold mezőgazdasági birtokon, amihez még belsőség és erdő is tartozott, szépen be lehetett rendezkedni a gazdálkodásra. Nekem ebben nagy örömöm telt, s ezt a gazdaságot teljesen elhanyagolt állapottából virágzóvá és jövedelmezővé tettem. A marha és sertésállományt állandóan szaporítottam, s így alkalmam volt a földet jobb karba helyezni, termő erejét emelni és jobban megművelni. Gépeket, megfelelő szerszámokat szereztem be, s minthogy embereimet igyekeztem jobban ellátni és javadalmazni, mint ahogy azon a vidéken szokásos volt, megbízhatóbb személyzetre tettem szert. Megkezdtem a tanya átépítését, mivel ott csak romokat találtam. Legelőször a szekerek, szerszámok elhelyezésére egy csúrt építettem a faluban volt csűr anyagából. Átépítettem beton alapra helyezve, beton járdákkal és kifolyókkal a 32 nagy marhá-

ra elégséges istállót, újonnan fedve cseréppel és egy kisebb istállót a növendék marhák részére. Építettem három disznóólat, ezek közül egyik volt malacoztató, másik hízók részére. Az első években sokszor egerek is voltak a hálótársaim. De minden gazda, legalább is a java – így láttam és tapasztaltam falun – először a jószág elhelyezéséről gondoskodik, s [25] azután építi fel lakóházát. Aki ezt másként csinálta, úgy tapasztaltam, hogy cifrán kezdte, és szegényen végezte. Én is csak azután építettem a tanyán a három helyiségből álló téglaházat beton alapon, cseréppel fedve, melyből egy szoba az én lakószobám volt, a többiben a béresbíró lakott. Ezt követően még épült két cselédház négy család részére beton alapon, cseréppel fedve, egyik téglából, másik rakófából, s a legnagyobb örömöm akkor volt, amidőn a gabonást láttam büszkén kiemelkedve a többi épületek közül – beton alapon, a földszinten betonpadlózattal, cementtel kifugázott téglafallal, pléh fedéllel, 7 vagon gabonát befogadó képességgel, az emelet hajópadlóval ellátva. Úgy volt építve, hogy szükség esetén akár kisúrolható volt az egész épület, eger avagy a magtárra oly káros zsizsik nem szaporodhatott el benne.

Építettem még egy kézi magtár célját szolgáló kisebb épületet, ahova tartályokban és szuszékokban a mindennapi szükséglet és a hizlalások céljára szolgáló gabonát tartottam. Legutolsó építkezésem egy gépszín volt, ahová a vetőgépek és egyéb féltettebb gépek voltak zár alá helyezve.

A gazdaság fel volt szerelve egy nagyon mély, jó vizű kúttal, amelyben a víz szintje sohasem változott, akármilyen szárazság is volt, vízfeleslege egy másik mélyen fekvő forrást táplált, amelyből aztán egy csermely folydogált, biztosítva a sertések fürdőjét. Az itatóvályút vasbetonból csináltattam, 10-12 ökor ihatott belőle egyszerre. A csordamarhák részére legelőjükön egy betongyűrűs kutat ásatam, betonitatóval ellátva.

A károsodás elkerülése végett az útvonalon, ahol a csordamarhák és a disznók legelni jártak, deszkából és szegesdrótból kétoldali kerítést csináltattam. Gondoskodtam a tanyai utak rendben tartásáról, kiárkolásáról, betonátereszek elhelyezésével s a vízelvezető árkok rendes takarításáról, rendben tartásáról, miáltal a réten termett fű minőségét javíthattam. Nem hanyagoltam el a tanya és szérűskert körüli fásításokat, az árkolások mellett az akácfák ültetését, annál is inkább, mert a vidék fában szegény volt.

Olyan volt már 1944-ben ez a gazdaság, hogy öröm és boldogság volt ott tartózkodni.

Munkánk és igyekezetünk után a jó Isten is áldást adott, háládatlanság lett volna jobb terméseket is kívánni. Legutolsó boldog tanyai tartózkodásom 1944 augusztus végén volt, feleségemmel együtt, aki egyébként nem nagyon rajongott

a gazdaéletért, s ritkán jött velem, inkább csak egy-egy fél napra, amikor autóval [26] jöttünk és mentünk, s mintha előre éreztem volna valamit, hogy ott utoljára tartózkodunk, kierőszakoltam, hogy 7-8 napig velem legyen ott utolsó cséplésünkön. Még vendégeket is fogadtunk, felkerestek a szomszédos Kerelőszentpálon lakó gr. Haller István és felesége, jó barátaink.

És aztán 1944 szeptemberében minden elveszett és minden elpusztult, rommá lett, úgy mondják, hogy jelenleg az épületekből sem létezik semmi.

Mintegy 40 darab szarvasmarhánkat hajtották el, mintegy 70 darab disznót, malacot, juhokat, széthordván több vagon gabonát, mert részben már cséplünk is.

Dacára annak, hogy állandó lakásunk Tordán volt, én majd minden héten megfordultam a csapói tanyán, s így állandóan szemmel tarthattam a munkálatok folytatását, s felügyelhettem megbízottam ténykedéseit. A Torda–csapói utat gazdálkodásom kezdetén lószekérrel, később, midőn a vasúti forgalom kedvezőbb lett, vasúton tettem meg, 1929- vagy 1930-ban egy hathengeres Fiat autót vettem, s azzal gyorsan és kényelmesen járhattam ezt az utat, s ez feltétlen szükséges is volt, mert munkaköröm és elfoglaltságom mindinkább többoldalú és kiterjedtebb lett, s ezért rendszerint csak délutánonként tudtam Csapóra menni az estével is meghosszabbítva a napot, míg Kövendre mindinkább csak vasárnaponként. A munkálatok és az eredmény azonban nem sínylette meg, mert a gazdaságok jól be lévén vezetve és felszerelve, s megbízottaim is eléggé becsületesek lévén, hogy úgy mondjam, a rendes kerékvágásba beállítva, már maguktól mentek.

KÖNYVSZEMLE

Kovács Sándor, *Lapozgató. Az unitáriusok rövid története* (Budapest–Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2021), 283 oldal.

Kovács Sándor legújabb egyháztörténeti könyvének már a címével és alcímével is jelzi, hogy új módon közelíti meg témáját. Aki olvasás, és főként írás közben lapozgat, már tapasztalatból tudja, hogy a probléma, amin dolgozik, kimeríthetetlen. Az alcím másként eszméltető: az unitáriusok történetét s nem az intézmény történetét ígéri. Az, hogy ez pontosabban mit jelent, e két szóból még nem tudható. Annyi azonban belátható, hogy e megközelítés az egyházat alkotó személyeket állítja a figyelem fókuszába Brassai Sámuelhez hasonlóan, aki annak idején az unitarizmus elvont fogalmával szemben az unitáriusok vallása megnevezést részesítette előnyben.

E címbéli tájékozódás után előre szeretném bocsátani, hogy az alábbiakban zárójelben adom meg Kovács Sándor könyvének hivatkozott oldal-számait.

A Bevezetőben a szerző a következőképpen konkretizálja a fent vázolt jelentéseket: „Tudatában vagyok annak, hogy ez a könyv is Kolozsvár- és püspökcentrikus, ahol csak lehetett, figyeltem a tágabb összefüggésekre is. Az egyház nem püspökökből és teoló-

giai tanárokból áll, azonban az eklézsiák története(i) csak akkor építhetők bele egy nagyobb narratívába, ha valaki megírja azok históriáját” (13.). Ugyanitt olvashatjuk ezt is: „megpróbáltam úgy hasznosítani az utóbbi évtizedek kutatási eredményeit, hogy az egyház története köré az eszme- és hitantörténetet is bevontam”.

E programnak megfelelően eszmetörténeti visszatekintéssel: az unitarizmus eredetének taglalásával kezdődik a téma lebontása. Kovács Sándor a Jézus utáni első századok olyan áramlataira és személyiségeire hivatkozik itt – köztük a 3–4. században élt Ariusra is –, akik és amelyek az egyetemes zsinatok ítéletében eretnek(ség)nek minősültek (közismert, hogy a reformáció korától az unitáriusokat leggyakrabban arianusoknak nevezték). Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy „E rövid előszámlálásból is kitűnik, hogy Jézus Krisztus személyéről, származásáról, az Atyához és a Szentlélekhez való viszonyáról az első öt évszázadban különféle vélemények születtek” (15.). Ha ezt a tényt összevetjük azzal az unitárius közhellyel, hogy a tiszta jézusi kereszténység az unitárius val-

lásban fogalmazódik meg a legtisztábban (lásd uo.), és ha ehhez hozzáveszünk az ortodox szó jelentését, történeti és mai használatait, valamint az ehhez hasonló felekezeti önértékeléseket, akkor olyan ellentmondásos helyzetbe kerülünk, amelyre nincs logikusan levezethető megoldás. A gyakorlatban ezt a dilemmát úgy oldják meg, hogy nyíltan vagy hallgatólagosan kiki magának tulajdonítja az igaz keresztény hit vallását.

Kovács Sándor másféle megközelítést javasol. Unitárius egyháztörténezként mindenekelőtt a saját területén próbál eligazodni. Elismeri az unitárius egyháztörténet-írás pozitívista és romantikus műveinek értékeit, de úgy látja, hogy „csak ezekre alapozva nem értékelhetjük tárgyilagosan az egyház küzdelmes történetét” (16.). Ennek megfelelően a korábbi szakirodalom mellett elsősorban a Balázs Mihály és munkatársai által végzett újabb kutatásokra alapozva ismerteti az unitarizmus 16. századi forrásait, jellemzőit (szervetiánusok, Szervét Mihály teológiai rendszere, franciscoblandratisták, Blandrata György és Dávid Ferenc viszonya). Ezt az eszmétörténeti fejezetet a korszak egyik legfontosabb közéleti fórumának: a hitvitának a rövid ismertetése követi, majd az 1560-as évek legfontosabb erdélyi hitvitáiról esik szó. Az 1568. évi tordai országgyűléshez megjegyzéseket fűző alfejezetből a számos megfontolandó megállapítás mellett csak a következőt

idézem, egyetértve a szerzővel: „A tordai országgyűlés szabad igehirdetést és lelkeszválasztást kimondó vallásügyi határozatát nem tekinthetjük sem az önálló felekezetté válás, sem a recepta religiók törvényesítésének” (33.). Azért szükséges az ilyen és hasonló kijelentéseken és kontextusukon tárgyilagosan elgondolkodnunk, mert a felekezeti egyháztörténetek hajlamosak (voltak) arra, hogy későbbi közállapotokat vetítsenek vissza a 16. század ötvenes-hatvanas éveire. E szemlélet kritikájaként olvasható a következő állítás: „Dávid Ferenc szuperintendenssé választásával (1564) a magyar ajkú protestáns gyülekezetek vezetőjévé vált függetlenül attól, hogy azok a lutheri, helvét vagy éppen az antitrinitárius táborhoz tartoztak” (uo.).

Külön fejezet foglalkozik Dávid Ferenc elítéltetésével. Bevezetőjében egyebek mellett arról kapunk képet, hogy Jacobus Palaeologusnak milyen kérdésekben volt hatása Dávid Ferenc teológiájára. A fejezet belső egységei – Faustus Socinus és teológiai rendszere; A megigazulás tana Socinusnál; Dávid Ferenc emlékezete – az 1570-es évek teológiai jellemzőihez nyújtanak újabb adalékokat. A soron következő három fejezet a Dávid Ferenc halála utáni útkeresésről, Hunyadi Demeter szerepéről, Válaszúti Györgyről, a baranyai unitárius püspökről, Enyedi Györgyről, a századvég kitűnő teológusáról szól, felvillantva a Báthoryak korának néhány egyházpolitikai jellemzőjét is.

Ezek közé ékelve olvashatunk egy rövid fejezetet az erdélyi szombatosokról (58–60.), amelyet bevezetőként értékelhetünk a kötetben később alaposabban tárgyalt kérdéshez.

Kovács Sándor tárgyilagos kérdéskezelésének a jelzője a kötet hetedik fejezetének címe: Unitárius atrocitások Kolozsvárott 1603 júniusában. Hasonló mondható az 1638. évi dési „egyezségről”, ennek teológiai, egyházműködési következményeiről, a szombatosok sorsáról, a református templomfoglalásokról szóló fejezetekről is (szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a tárgyilagosság nem intellektuális szárazságot vagy közömbösséget jelent, hanem a realitásoknak megfelelő árnyaltságot, pontosságot, adott helyzetben együttérzést, a helyzetek és a viszonyok tárgyyszerű mérlegelését – hitelességet). Újabb példaként idézhető a kötetből az a rokonszenv és együttérzés, amellyel a szerző az Erdélybe menekült, majd itt önállóságukat és önazonosságukat feladni kényszerült lengyel unitáriusokról ír (110–111.).

Ezekhez a felekezeti, hatalmi befolyásolt viszonyokat is érintő kérdésekhez képest másféle problémákat ismertetnek az 1626-ban összeállított első unitárius egyházi rendtartással (fegyelmi törvénnyel), a 16–17. századi unitárius liturgiával, úrvacsorattal és -gyakorlattal foglalkozó fejezetek. Az itt bemutatott teológiai érvelések figyelemmel kísérése elengedhetetlen ahhoz, hogy reális képünk

legyen e „dogmatikai” kérdések korabeli, a maitól sok tekintetben eltérő megválaszolásairól. E többnyire teológiai fejtegetések közt új szint jelent a 17. század első felében élt Tordai János életművének rövid bemutatása. Az újabb kutatás szerint Tordai zoltárfordításai azért voltak közkedveltek az egyházban, mert „a magyar dallamokra készült fordítás Szenczi idegen dallamokra írt zoltárait helyettesíthette” (92.).

A kötet következő három fejezete azt vizsgálja, miként alakult az unitárius egyház helyzete a 17. század második felében. E korszak egyházi közéletét nemcsak a dési komplanáció, II. Rákóczi György tragédiatermő lengyelországi hadjárata, hanem az 1660-ban Lengyelországból kitiltott unitáriusok erdélyi befogadása is meghatározta.

Ami a történelemben a századvégtől következik, új helyzetet jelent nemcsak az unitáriusok, hanem a többi protestáns felekezet számára is. Az ezt lapozgató fejezetek az Erdélyt a Habsburg-birodalomhoz csatoló, 1691. december 4-én a fogarasi országgyűlésen kihirdetett *Diploma Leopoldinum* előírásaival és következményeivel foglalkoznak. Az óvári iskola, majd a főtéri templom elvétele (1693, illetve 1716) jelzi e korszak legnehezebben kezelhető eseményeit, amiken érdemben csak II. József 1781-ben kiadott *Tűrelmi rendelete* után lehetett túllépni. De e korszak nyitányához kapcsolható a szük-

ség megkövetelte új egyházi tisztségek és testületek létrehozása is, amelyek az arisztokráciához tartozó unitáriusok révén az országgyűléseken többé-kevésbé eredményesen képviselheték az egyházat. És pozitív eseménynek számít az is, hogy az unitárius püspök visszakapta a Háromszéki egyházkörnek az 1620–1630-as években hatalmi-lag megvont vizitációs jogát.

Az új politikai helyzet egy ideig nem korlátozta az unitáriusok külföldi tanulmányait. A kötet 16. fejezete arról ad árnyalt képet, hogy a németalföldi egyetemek milyen szerepet játszottak az unitárius teológia 18. századi formálódásában. A korszakból sokrétűségével és alaposságával Szent-ábrahámi Lombárd Mihály (1683?–1758) tevékenysége emelkedik ki: négyévi külföldi tanulmányai után a kolozsvári kollégium tanáráként dolgozott, 1718 májusában ő nyitotta meg a Belsőmagyar utcai kollégiumot, melynek 1720-tól igazgatója lett. 1723-ban főjegyzővé, 1737-ben, Várfalvi Pálfi Zsigmond halála után püspökké választották. Teológiai főművére első-sorban németalföldi remonstráns teológusok hatottak; „az unitáriusok ehhez való igazodása azonban azzal járt, hogy szakítottak a 17. század első felében még gyakorlott nonadorantizmussal és minden ehhez kapcsolódó hagyománnyal. Ez a magyarázata annak, hogy a Dávid Ferenc-i örökség a 18. században teljes mértékben vállalatlan volt” (132.). Ehhez a konklú-

zióhoz egyfajta értelmezési keretként vagy legalábbis lehetőségként idézem Körmöczi Jánosnak (1763–1836), a kolozsvári unitárius kollégium fizika-tanárának, a későbbi püspöknek 1811-ben elhangzott kijelentését, miszerint „az okos embernek különbséget kell tenni a religió külsője és a religió belsője, vagyis a status religió és a szív religiója között”; egy másik megfogalmazásában: „a vallás köntöse nem maga a vallás” (143.).

A 19. század dereka az unitárius teológia megújulásának nyitánya. Kovács Sándor elsőként Kriza János ilyen irányú tevékenységét, majd Brassai Sámuel tanári munkásságát ismerteti. Ezt követi Ferencz József püspöknek és korának a bemutatása. A 19. század második felének unitárius teológiáját vizsgálva a modernség és az ortodoxia viszonyának a rekonstruálása jelent problémát. Szerzőnk megállapítja, hogy a „modern vagy szabadelvű teológia történetét a 19. századtól számítják, de gyökerei visszanyúlnak a felvilágosodás korára” (173.). A modern és/vagy szabadelvű teológia kutatás-történeti keretben való rövid jellemzése során a liberális műszót is társítja a korábbiakhoz, megjegyezvén, hogy a moderneket a 20. századtól kezdték liberálisoknak nevezni (uo.). Ehhez a(z egykor érvényes) modern/szabadelvű/liberális azonossághoz zárójelben hozzáfűzi: „A teológiai liberalizmus nem azonos a politikaival, a teológiailag liberális gondolkodó politikailag lehet

konzervatív” (174.). Ez a beszúrás talán inkább a mának szól, és a politikai liberalizmustól akarja elhatárolni viszszamenőleg is a teológiai. Ezzel együtt Kovács Sándor azt is hangsúlyozza, hogy „A liberalizmus atyjának Friedrich Schleiermachert (1768–1834) tartják” (uo.). Vagyis a liberalizmus nem unitárius találmány: az unitáriusok csak csatlakoztak hozzá. De igaz az is, hogy a 19. század második felében megerősödő teológiai szabadelvűség „leglelkesebb hívei az emberi értelem és tapasztalat fontosságát és a doktrinális minimalizmust hirdető unitáriusok voltak” (173–74.). Mindezek után nehezen értelmezhető a következő kijelentés: „Az unitárius egyház férfiak által dominált történelmében a társadalmi elköteleződés jegyében 1910-ben megalakult Nőszövetség lehet az az Ariadné-fonál, amely a szabadelvű teológia labirintusából a cselekvő szeretet útjára vezet” (175–76.). (Zárójelben említtem meg, hogy látható: itt a szabadelvű teológia egyfajta kritikája fogalmazódik meg, aminek a bővebb kifejtésével adós marad a szerző; lásd még 205–206. oldalakat.)

E korszakkal egyben elérkeztünk a női emancipációnak, a 20. század egyik legtöbbet elemzett és vitatott kérdésének a tárgyalásához (aminek legújabb megközelítései és praxisai harsány vitákat eredményeznek mai társadalmunkban is), amelyet a szerző természetesen a maga egyháza keretében vizsgál, és Az unitárius nőmozga-

lom kezdetei címmel vezet be (175.). A kérdés pozitív tárgyalása mellett a kötet másik értékét említem itt meg: Kovács Sándor több esetben is szakirodalmi és szépírói alkotásokra hivatkozva mélyíti és szélesíti az éppen tárgyalt témát. Jelen esetben ezt írja: „Az unitárius nőmozgalomról *Hinni és tenni* címen Zsakó Erzsébet nyugalmazott textilmérnök írt csaknem négyszáz oldalas összefoglalást” (176.). Az unitárius lelkészképzés múltját ismertetve pontos adatokat kapunk arról, hogy a 20. században, a két világháború között kik voltak az Unitárius Teológiai Akadémia első női végzettjei, és milyen sors várt rájuk; majd az aktuális helyzetről ezt írja: 2020-ban „a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet unitárius karán összesen 15 nő és 12 férfi hallgató tanult, a lelkészi karban 35 nő és 96 férfi szolgált” (182.).

A kötet 21. fejezetének címe baljóslatú: Nemzedékváltás vagy leszámolás. Püspökválasztás 1938-ban. Boros György püspöknek az ún. „medgyesi fiatalok” részéről kezdeményezett lemondatásáról van itt szó, amelyről korábban csak mendemondák terjedtek, de az utóbbi másfél évtizedben Pál János unitárius lelkész-történész tanulmányai, valamint Kovács Sándor mostani (és korábbi) írása alapján alkothatunk képet (195–203.). Ez a kép azonban ellentmondásos, ami feltehetően nem annyira rajtunk, értelmezőkön, hanem jóval inkább az

egykori viszonyokon és történéseken múlik. Ismertetésemben csupán hivatkozhatom erre, ami egyben a figyelem ráterelése is e problémára. Annyit azonban már itt el kell mondani, hogy a harcos unitarizmusnak nevezett irányzathoz, a medgyesi fiatalok legradikálisabb csoportjához Abrudbányai Fikker Jánost, Simén Dánielt és Kiss Eleket sorolja a szerző (vö. 206–207.). Ezt követően pedig a Harcos unitarizmus című alfejezetben egy olyan névtelen szöveget közöl részleteiben, amely a lehető legképtelenebbül, az adottságokat és a lehetőségeket teljesen légiésen kezelve irányozza elő a fajtiszta magyar unitarizmus elterjesztését egész Magyarországon, Szombathelytől Kézdivásárhelyig, Lévától Zentaig és tovább (209–213.).

A kötet utolsó fejezetei az unitárius egyház második világháború utáni helyzetét járják körül. Kiss Eleket Józsan Miklós halála után, 1946 szeptemberében választották püspökké, és a következő év augusztusában iktatták be. A királyságból a köztársaságba való átugrás azonban azt hozta, hogy 1948-ban megszűnt az Unitárius Teológiai Akadémia, s vele együtt minden egyházi iskolát is államosítottak (227–230.). Az 1956. évi magyarországi forradalom után pedig ennél is jóval tovább ment a román állampolitika. A kötet 24. fejezete a hamis vádak alapján bebörtönzött unitárius lelkészek, teológiai hallgatók és tanárok letartóztatásának körülményeit, börtönéveik

helyszíneit sorolja fel. Az utolsó alfejezet Kiss Elek hitvallásait ismerteti.

Az utolsó, a 25. fejezet szerkezetének az ismertetését azért tartom szükségesnek, mert ez Kovács Sándor szövegépítési módját is jól szemlélteti. Címe: A 28. püspök: Dr. Kovács Lajos. A főcím alatt öt és fél oldalon át lényeges dolgokat olvashatunk az idézett püspökről (250–255.), az első alfejezet azonban Erdő Jánosról, a sűrke eminenciásról szól. És róla szól a második alfejezet is, Célkeresztben címmel, sőt a harmadik is, melyben nem a politikai hatalom megfigyeltjéről, hanem az egyházvezetőről van szó; címe: A Protestáns Teológiai Intézet, majd az egyház élén (255–265.). A fejezet negyedik, utolsó egysége Jenei Dezső, a főgondnok személyiségét idézi fel, egyházvezetői érdemeire hívja fel az olvasó figyelmét (265–267.). Egy-egy anyagrész ilyen belső strukturálása a lapozgatás gesztusával hozható összefüggésbe: e meg-megszakított, tűnődő, töprengő cselekvés során egy-egy nagyobb szövegegységbe kerülhetnek olyan eltérő dolgok és személyek, amik és akik a kronológia és/vagy a tematika szerint különbözőségeik ellenére összetartoznak.

A kötetet Zárógondolatok helyett címmel egy olyan egység zárja, amelyben a szerző dr. Szabó Árpád személyéről és püspökségének első mandátumáról (1996–2002) ír. Ezzel kapcsolatos soraival zárom fenti áttekintésemet, amelyben csak a leglénye-

gesebb részletekre tértem ki: Szabó Árpád püspök „Szolgálata az egység jegyében zajlott, ezt képviselte rendületlenül mind a hazai, mind pedig a nemzetközi szervezetekben. Egyházon belüli karizmája és tekintélye 2002-ig megőrizte az egységet és a rendet. [...] A 2002. november 29–30-án tartott kövendi zsinat cezúra az unitárius egyháztörténetben, az azóta eltelt húsz esztendő elemzése nem célja írásomnak” (269.).

Összegzésként azt írhatom, hogy Kovács Sándor a most bemutatott kötete előtt két könyvet és számos tanulmányt írt – egyetemes kitekintéssel –

az unitárius egyház történelméről. Munkáját a tudós alapminőségei jellemzik: témaszeretet, a téma iránti intellektuális fogékonyság, a szakirodalom gondos összegyűjtése és kritikai integrálása, olyan szellemi nyitottság, amely készen áll mind a premisszák újraértelmezésére, mind az újabb részletek bevonására az értelmezésbe. Problémakezelése leleményes, érdekfeszítő, néhol iróniával fűszerezett resignáció hatja át. Nyelvezete szakszerű és olvasmányos. Hanghordozására olyan komoly tudósok is hatással voltak, mint Kelemen Lajos.

Máthé Dénes

ABSTRACTS

Béla Botond Jakabházi: *Taking Responsibility for Life – Individual and Church Action for the Health of the Clergy*

This article summarizes and interprets the results of the paper-and-pencil questionnaires filled in by the ministers of the Hungarian Unitarian Church, as well as the suggestions made in order to preserve their health, emphasizing primarily mental health issues in order to promote burnout prevention and intervention.

The research focuses on how the ministers perceive their own state of health and the extent to which subjective health is consistent with objective indicators of health and a health-conscious lifestyle, and how church size, marital status, and age affect life satisfaction, and the degree of risk of burnout, or how age determines the level of depression and life satisfaction among ministers.

Keywords: burnout prevention, clergy health, health risks, health vulnerabilities, life satisfaction, mental health, well-being

János Pál: *Resister, Conformist, or Servant? Elek Kiss Unitarian Bishop and his Church Government in State Security Documents (1945–1971)*

This article commemorates the 50th anniversary of the 1971 death of bishop Elek Kiss (1888–1971). It focuses on the Romanian Department of State Security (Securitate) documents to help reconstruct the late bishop's policies. Kiss was a minister and professor of the Protestant Theological institute of Kolozsvár (Cluj-Napoca). He first came to the Securitate's attention in 1951, when they started following the Unitarian Church headquarters and its employees.

The article explores the compromises that bishop Kiss felt necessary to make in order to protect his Church as much as it was possible under the Communist regime. He had a keen sense to detect when to resist, when to conform with the system.

Keywords: bishop, compromise, Kolozsvár (Cluj-Napoca), Romanian Communism, Securitate; Kiss, Elek (1888–1971)

Júlia Eszter Andorkó – Sándor Kovács: *Miklós Gál's Notes I.*

The memoirs of Dr. Miklós Gál (1889–1983), lawyer, lay president of the Unitarian Church (1938–1951), Member of Parliament, are published in 87 typed pages. Begun in November 1949 and then rewritten and rewritten, these 'notes' were dedicated by the grandfather to Miklós Gál the Youngest shortly before his death. The grandson kept the typescript, which was incomplete in some places, and gave a legible photocopy to the historian Attila Gábor Hunyadi, who offered it to our newspaper for publication.

The first part of the reminiscences covers the history of the family of origin on the paternal and maternal side, as well as the early years of childhood, the years of schooling at the Unitarian College of Kolozsvár (Cluj-Napoca), and the formative years of study in European cities that today belong to Germany, Holland, France, England, Czech Republic.

Gál married the granddaughter of Unitarian Bishop József Ferencz, Krisztina Ferencz, and after his final examinations in law, he moved to Torda, where he farmed in Maroscsapó (Cipău) and Kövend (Plăiești).

During the Great War, which ended the happy peacetime, Gál served as a medical orderly in the army. After the Trianon dictate, Gál did not leave the country, but under Romanian rule, as he had not taken the oath of allegiance, he could not continue his work as a lawyer, so he farmed intensively and also pursued a policy of minority protection.

Keywords: Dr. Gál, Miklós; Great War, family history, Kolozsvár (Cluj-Napoca), Kövend (Plăiești), Maroscsapó (Cipău), memoirs, study in Europe, Torda, Trianon dictate

STUDII

Béla Botond Jakabházi
Asumarea responsabilității pentru viață – Acțiune individuală și a Bisericii
pentru sănătatea clerului 219

János Pál
Guvernarea bisericească a episcopului unitarian Elek Kiss din perspectiva
surselor Securității de Stat (1945–1971) 242

ATELIER

Sándor Kovács (sursă)
Discursul lui Imre Mikó cu ocazia împlinirii a 20 de ani de la alegerea lui
Elek Kiss ca episcop 276

Elek Rezi
Teze din teologia sistematică unitariană în perioada 1991–2021 279

VARIA

Júlia Eszter Andorkó – Sándor Kovács (sursă)
Însemnările lui Miklós Gál I. 287

RECENZIE

Dénes Máthé

SÁNDOR KOVÁCS, *Lapozgató. Az unitáriusok rövid története* (Budapesta–Cluj-Napoca: Eparhia din Ungaria a Bisericii Unitariane Maghiare – Institutul Teologic Protestant, 2021), 283 pp. 314

Rezumate..... 321

Indexat de Religious and Theological Abstracts.

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Gabriella Dénes, Rodger Matlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire, dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

- Béla Botond Jakabházi
Taking Responsibility for Life – Individual and Church Action for the
Health of the Clergy 219
- János Pál
Resister, Conformist, or Servant? Elek Kiss Unitarian Bishop and his
Church Government in State Security Documents (1945–1971) 242

WORKSHOP

- Sándor Kovács (republisher)
Imre Mikó's Speech on the Occasion of the 20th Anniversary of Bishop
Elek Kiss's Election 276
- Elek Rezi
Theses from the Unitarian Systematic Theology between 1991–2021 279

MISCELLANEOUS

- Júlia Eszter Andorkó – Sándor Kovács (republisher)
Miklós Gál's Notes I. 287

BOOK REVIEW

Dénes Máthé

SÁNDOR KOVÁCS, *Turning the Page. The Short History of Unitarians* (Budapest–Cluj-Napoca: The Hungarian Diocese of the Hungarian Unitarian Church – Protestant Theological Institute, 2021), 283 pp. 314

Abstracts 321

Indexed by Religious and Theological Abstracts.

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**

Layout: **Péter Virág**

Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org

Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.

